

Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-‘udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş*

İsmail E. Erünsal**

Witnesses in the Ottoman Courts: The Transition from shuhûd al-‘udûl to shuhûd al-hâl
Abstract ■ The institution of witness testimony played a critical role in the Ottoman judicial system. Judges (*kadıs*) made their final decisions almost solely on the basis of witness testimony. For this reason, great importance was attached to witness selection as the basis of justice, and careful methods were developed to prevent false testimony. Although this phenomenon was critical, scholarship on the institution of witnesses in the Ottoman judicial system, and on the witnesses themselves, is deficient. On one hand, there is no thorough-going study of the subject; the existing scholarship –from encyclopedia articles to doctoral dissertations, from published court registers to research on legal history– does little more than repeat the conventional wisdom. On the other hand, there are publications arguing that this system was a focus of unlawful practices. In this article, first of all, in order to establish the historical roots of the Ottoman implementation of *şuhûdü'l-hâl*, information will be provided on the concepts of *‘udûl/şuhûd/şuhûdü'l-‘udûl* in the medieval Islamic world, where they played an important role in judicial operations. Then a number of examples¹ will be given from the court registers to show how witnesses were selected for particular cases in the Ottoman courts, and how the *ta’dil and tezkiye*” procedure was used to determine whether these witnesses were trustworthy. The final section will examine different categories of witnesses labeled “*şuhûdü'l-hâl*” who are registered in legal deeds (*hüccets*) and in the court registers in which copies of these deeds were recorded. Different views put forward by researchers on the function of *shuhûd al-hâl* in the judicial system will be

* Makalemin hazırlanmasında her zaman olduğu gibi yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Bilgin Aydın ve Dr. Kenan Yıldız Beylere, özellikle metindeki Arapça ifadelerin tashihini yapan meslekdaşım Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin’a ve makalemi inceleyerek değerli görüş ve tavsiyelerini ileten Mehmet Genç üstadımıza çok teşekkür ederim.

** İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

1 Bazı örneklerin tespitinde şu yayından yararlanılmıştır: *İstanbul Kadı Sicilleri*, 1-40, Proje Yöneticisi: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010-2012).

discussed, and an attempt will be made to explain how the transition from *şubûdü'l-udûl* to *şubûdü'l-hâl* occurred.

Keywords: witness, ta'dil and tazkiyya, false witness, court, court registers, shuhûd al-hâl, shuhûd al-'udûl, 'udûl.

I

Şâhitler

İslâm hukuk sisteminde önemli bir yeri olan şâhitlik müessesesine fıkıh kitaplarında ve kaza sistemi ile ilgili eserlerde² geniş bir yer verilmiş ve şâhitte bulunması gereken vasıflar, kimlerin şâhit olabileceği, şâhitlerin şهادetlerinin hangi durumlarda kabul edileceği ve şâhitlik nisabı gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır.³

Orta Çağ İslâm dünyasında II/VIII. asırdan itibaren şâhitlik müessesesinin en iyi şekilde uygulanabilmesi için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin davacıların mahkemeye getirdikleri şâhitlerin,⁴ şâhitliğe elverişli olup olmadığını tespit için açık ve gizli yürütülen ta'dil ve tezkiye sistemi geliştirilmiştir.⁵ Erken dönem fıkıh literatürüne göre yazılı belgeler tek başına hukuki bir delil olarak kabul edilmemekte, bir belgenin delil olabilmesi için muhtevasının en az iki âdil şâhit tarafından doğrulanması gerekmektedir. Mahkemelerde hazırlanan belgelerde zikredilen şâhidlerin âdil olması büyük bir ehemmiyeti hâiz bulunmaktaydı. Daha sonraki tarihlerde bu şâhitlerin âdil olmadıkları yönündeki bir itirazı önlemek için kadılar mahkeme personeli olarak *şubûdü'l-'udûl* olarak adlandırılan maaşlı şâhitler tayin etmeye başlamışlardı. Kaynaklardaki rivayetlerden anlaşıldığına göre

2 Sadrüşşehid, *Şerhü Edebi'l-Kadı li'l-İmam Ebi Bekir Ahmed bin Ömer el-Hassâf*, yay. haz. Ebu'l-Vefa el-Efğânî, Ebu Bekir Muhammed el-Hâşimî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), s. 590-648.

3 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sadrüşşehid, *Şerhü Hassâf*, s. 590-648; Yunus Apaydın, "Şâhit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXVIII, s. 279; Kemal Yıldız, "İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şâhitlik" (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989; Celal Erbay, *İslâm Ceza Muhâkemesi Hukukunda İspat Vasıtaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), s. 58-98.

4 İslâm hukukuna göre davacı davasını ispatla yükümlü olduğu için (*el-beyyine ale'l-müddei*) davacılar mahkemeye şâhitlerini getirmekte ve bu şâhitler gerekli incelemelerden geçtikten sonra, eğer şâhitliğe münasipse, mahkemede dinlenilmekteydi.

5 Mısır'da mahkemelerde bu incelemeyi yapmak için *müzekkî*, *sâhibü'l-mesâ'il* diye adlandırılan görevliler tayin edilmiştir.

*şuhûdu'l-udûl*ün hem kaza sisteminde hem de toplum içinde önemli bir yeri vardı. Hükümdarların çeşitli vesilelerle düzenledikleri toplantılarla bazı önemli kişilerin meclislerine kadı ile birlikte *şuhûdü'l-udûl*ün de katıldığı görülmektedir.⁶

Şuhûdü'l-udûl, 'udûl, şuhûd:⁷ Kadılar tarafından bölgelerindeki âdil olarak tanınmış ulemâ sınıfına mensup kimseler arasından seçilerek tayin edilen bu kadrolu şahitler (*şuhûdu'l-udûl, 'udûl, şuhûd*) özellikle mahkemede hazırlanan yazılı belgelerin hukuka uygunluğunu temin, mahkemeye sunulan belgelerin doğruluğunu ve şahitlerin âdil olduklarını⁸ tasdik, bu belgelerin hukuki geçerliklerini tescil, mahkemenin görüldüğüne/yargılama sürecine şahitlik etmek gibi görevleri yerine getirmekteydiler. Biyografik kaynaklardan öğrendiğimize göre bu görevlerin dışında *şuhûdu'l-udûl* miras tespit ve taksiminde, gerekli hâllerde bir kimsenin ölüm sebebini tespit, evlilik akdelerinin düzenlenmesinde hatta halife ve hükümdarların cülûs ve hal'leri gibi durumlarda bile görev yapmaktaydılar.⁹

Şuhûdü'l-udûl arasında çok sayıda fakih, muhaddis ve müfessir bulunmaktaydı. Mesela döneminin meşhur muhaddis ve fakihlerinden Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Hanefî (ö. Şevval 733/Temmuz 1333) uzun süre Şam'da *şuhûdü'l-udûl* olarak görev yapmıştı.¹⁰ Sehâvî (ö. 902/1497), İbnü'l-Furat'ın, *şuhûdü'l-udûl*e mahsus bürolarda (*havânîtü's-şuhûd*) çalıştığını nakleder.¹¹

6 Ebu Şâme, *'Uyûnü'r-Ravzateyn*, yay. haz. İbrahim ez-Zeybek (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), I, s. 74; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb* (Beirut: Dâru İbn Kesir, 1986), IX, s. 165; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, s. 465, V, s. 424; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, I, s. 113; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, s. 128; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), s. 476; Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, yay. haz. Abdülkadir Ata (Beirut: 1997), I, s. 151, 356, 529; Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ* (Câmiatü'l-İskenderiye, t.y.), I, s. 135, 228.

7 Kaynaklarda *şuhûdü'l-udûl*ü belirtmek için genellikle *şuhûd* veya *'udûl* sözcükleri kullanılmıştır.

8 Böyle bir tasdikle ilgili bir örnek için bkz. Sergio Carro Martin, Amalia Zomeño, "Identifying 'udûl in Fifteenth-Century Granada", *Legal Documents as Sources for the History of Muslim Societies, Studies in Honour of Rudolph Peters*, yay. haz. Maaïke van Berkel, Leon Buskens, Petra M. Sijpesteijn (Leiden: Brill, 2017), s. 110.

9 Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, yay. haz. Beşâr Avvâd (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), XIII, s. 33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, yay. haz. İhsan Abbas (Beirut: 1994), II, s. 153; İbn Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, yay. haz. İhsan Abbas (Beirut: Daru's-sâdir, 1973), I, s. 256.

10 en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi Tarihi'l-Medâris*, yay. haz. İbrahim Şemsüddin (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), II, s. 213.

11 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'* (Beirut: Mektebetü'l-Hayat, t.y.), VIII, s. 51.

Kaynaklarda *şuhûdül-udûl* olarak görev yapmış birçok âlimden bahsedilir.¹² *Şuhûdül-udûle* mensup âlimlerden bir kısmı daha sonra kadılığa yükselmiştir.¹³ Kadılıktan sonra tekrar *şuhûdül-udûl* olarak görev yapan âlimler de vardır.¹⁴

Genellikle ulemâ sınıfına mensup olan bu grup belge tanziminde de uzmanlaşmışlardı.¹⁵ Belge düzenlemenin usul ve esaslarından bahseden *şurut* kitaplarının¹⁶ bir kısmının müellifleri mahkemelerde *şuhûdül-udûl* ve kadı olarak görev yapan kimselerdi.¹⁷ Kaynaklarda *şuhûdül-udûl* arasında yer alan bazı kimseler hakkında bilgi verilirken bu kimselerin belge düzenlemenin usul ve esaslarından bahseden *şurut* ilminde de¹⁸ mâhir olduklarından söz edilir.¹⁹ İbnü'l-Hatib (776/1375), Granada'daki *şuhûdül-udûl*ün özel eğitim almış ve belge yazımının inceliklerini bilen kadılar olduğunu söyler.²⁰ Sehâvî, Kahire'deki *şuhûdül-udûl*lerden Ali b.

12 Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, XII, s. 440, XV, s. 115, 137, 230, XVIII, s. 22, XXI, s. 174; Makrizî, *es-Sülûk*, VII, s. 124; Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), III, s. 99; Makrizî, *Dürerü 'Ukûdi'l-Feride* (Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1995), s. 304; Cemalüddin el-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemal* (Beyrut: 1980), I, s. 74; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, yay. haz. Ömer Abdüsselam Tedmüri (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993), XXXV, s. 164, XII, s. 266, XXX, s. 232, XXXVII, s. 39; XXXVIII, s. 312; Makrizî, *el-Mevâ'iz*, IV, s. 146; İbn Hacer, *İnbâül-gumr bi-ebnâ'i'l-umr*, yay. haz. Hasan Habeşi (Kahire: İhyâü't-Türasi'l-İslâmî, 1969) I, s. 482.

13 Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XXXII, s. 250, XXXV, s. 164; İbn Hacer, *Ref'ül-İsr 'an Kudâti Mısr* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998), s. 326; Sehâvî, *ed-Dav'ül-Lâmi*, IX, s. 274; Makrizî, *es-Sülûk*, VII, s. 124; Makrizî, *el-Mevâ'iz*, III, s. 99; Sehâvî, *A'yânü'l-Asr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), IV, s. 457; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine* (Haydarabad: Dâiretü Ma'ârifil-Osmaniyye, 1972), I, s. 279; İbnü'l-Hacer, *Ref'ül-İsr*, s. 326.

14 Muhammed Muhammed Emin, "eş-Şâhidül-'Adl fi Kazai'l-İslâmî", *Annales Islamologiques*, XVIII (1982), s. 10.

15 Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, I, s. 319.

16 Wael b. Hallaq'ın da işaret ettiği gibi ("Model Shurut Works and the Dialectic of Doctrine and Practice", *Islamic Law and Society*, II/2. 1995, s. 133-4). Mahkemelerin uygulamalarıyla şurût kitaplarında verilen bilgiler arasında bir uyum mevcuttu. Herhâlde bu uyumda şurût kitaplarının önemli bir bölümünün müellifinin kadı ve şuhûdül-udûle mensup kimseler olmasının önemli bir payı vardı.

17 Makrizî, *es-Sülûk*, IV, s. 233.

18 Kâtip Çelebi "ilmüş-Şurût ve's-Sicillât" başlığı altında bu konuda yazılan eserleri vermektedir. Bkz. *Keşfüz-Zunûn*, II, s. 1046.

19 Mesela bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ül-Lâmi*, IX, s. 191, VI, s. 244.

20 Amalia Zomeno, "Notaries and their Formulas: The Legacies from the University Library of Granada", *From al-Andalus to Khurasan, Documents from the Medieval Muslim World*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn v.d.ğr. (Leiden: Brill, 2007), s. 60'tan naklen.

Abdurrahman b. Muhammed'in (ö. 842/1438), dönemindeki insanların yararlandıkları vesika ilminde faydalı bir kitap yazdığını nakletmektedir.²¹ İbn Haldun da *şuhûdü'l-'udûl* olarak tayin edilecek kimselerin önemli niteliklerinden birinin mahkeme kayıtlarını doğru bir şekilde kayıt altına alma, akitleri, şekil ve muhteva bakımından hukuki kurallara uygun olarak düzenleyebilme becerisi olduğunu belirtir.²²

Mahkemelere *şuhûdü'l-'udûl* tayini oldukça erken bir dönemde başlamıştır. II/VIII. asrın ortalarından itibaren Mısır'da görülmeye başlanan bu şahitler hukuk eğitimi almışlardı ve kadı nezâretinde davalara da katılabiliyorlardı. 174/790 yılında Mısır'da Kadı Mufaddal b. Fudalâ'nın mahkemesine on kişiyi *şuhûdü'l-'udûl* olarak tayin ettiği bilinmektedir.²³ Harun Reşid döneminde kadılık yapan Abdurrahman b. Abdullah el-Ömerî, mahkemesindeki *şuhûdü'l-'udûl*'ün bir listesini hazırlatmıştır. Kindî bu uygulamanın kendi döneminde de sürmekte olduğunu söylemektedir. M. Tillier, II/VIII. asrın sonlarıyla III/IX. asırda papirüsler üzerine yazılmış akitlerdeki şahitlerin çoğunlukla aynı kimseler olmasından hareketle, mahkemelerde *şuhûdü'l-'udûl* uygulamasının III/IX. asırdan itibaren yaygınlaştığı kanaatindedir.²⁴ Bazı mahkemelerde *şuhûdü'l-'udûl*'ün sayısının 100'e kadar çıktığı görülmektedir.²⁵ Genellikle III-V/IX-XI. asra ait papirüs üzerine yazılmış hüccetler, iş akitleri nikah izinlerini ihtiva eden belgelerin²⁶ çoğunda *şuhûdü'l-'udûl* mevcuttur. Kadı Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Avvâm'ın, 409/1018 yılında Kahire'deki

21 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, V, s. 238.

22 İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, yay. haz. Halil Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), s. 280.

23 Rhuvon Guest, yay. haz., *The Governors and Judges of Egypt or Kitâb el-Umarâ (el Wulah) wa Kitâb el-Qudâh of el-Kindî together with an Appendix Derived Mostly from Raf' el Isr by Ibn Hajar* (Leyden: Brill, 1912), s. 386.

24 *L'Invention du Cadi: la Justice des Musulmans, des Juifs et des Chretiens aux premiers siecles de l'Islam* (Paris: Publications de la Sorbonne, 2017), s. 31.

25 Emin, "eş-Şâhidü'l-'Adl", s. 6.

26 Papirüs üzerine yazılmış bu tür belgelerin neşirleri için bkz: Geoffrey Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Ganizah Collections* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Aynı müellif, *Bills, Letters and Deeds*, yay. haz. Julian Raby (London: The Nour Foundation 1993); Adolf Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, 6 c. (Cairo: Egyptian Library Press, 1934-1962); Aynı müellif, *From the World of Arabic Papyri* (Cairo: Al-Maaref Press, 1952); Aynı müellif, *Arabic Papyri from Hirbet el-Mird* (Louvain: Bibliothèque du Muséon, 1963). Papirüs üzerine yazılmış belgelerle ilgili bir bibliyografya denemesi için bkz: s. M. Sijpesteijn, J. F. Oates, A. Kaplony, "Checklist of Arabic Papyri", *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 42 (2005), s. 127-66.

mahkemelerde ve mahkeme dışında görevli 1.500 *şuhûdü'l-'udûl*dan 400'ünün görevine aynı günde son vermesinden,²⁷ zaman içinde bu şâhitlerin sayısının son derecede çoğalmış olduğunu anlamaktayız. *Şuhûdü'l-'udûl*ün kurumsal bir kimlik kazanması mahkemelerin kendilerine mahsus mekânlara kavuşmasından sonra olmalıdır. Bilindiği gibi kaza meclislerinin düzenlendiği “Dârü'l-adller” Nureddin Zengi döneminde 541/1146-565/1174) tesis edilmiştir. Memlûkler döneminde *şuhûdü'l-'udûl*ün sayısının artması problem arzermeye başlayınca, Memlûk sultanı şâhitlerin sayısına bir sınırlama getirmiştir.²⁸

Memlûkler döneminden (648-922/1250-1517) önceki mahkeme kayıtlarının altında yer alan şâhitlerin bir kısmı, bazen de hepsi, kadının tayin ettiği “resmî şâhitler” olmayıp dava görüldüğü sırada mahkemede bulunan “serbest şâhitler” de olabilmektedir.²⁹ Şâhitler arasında kasap, kumaş taciri, değirmenci ve dokumacı gibi meslek mensuplarının yer alması ve bazı şâhitlerin okuma yazma bilmedikleri için isimlerinin başkalarının yazılması, *şuhûdü'l-'udûl*ü, diğer serbest şâhitlerden ayırmak için önemli bir kriterdir.³⁰ Mesela bir büyükbaş hayvanın ve yavrusunun mülkiyeti konusunda Kudüs Mahkemesi'nde görülen davanın Ramazan 495/ Temmuz 1102 tarihli kaydının³¹ sonundaki şâhitlerin hepsi “serbest şâhitlerdir” ve bu şâhitler, davanın görülmesine şâhitlik ettiklerini belirtmek için “*şehide*” sözcüğünü kullanmışlar, ancak okuma yazma bilmediklerinden isimlerinin, bir başkası tarafından huzurlarında yazıldığını belirtmişlerdir.

Orta Çağ İslâm dünyasında alım satım sözleşmelerinde taraflar belgenin sonuna isimlerini yazarlardı. Belgelerin sonuna imza atma şeklinde bir uygulama yoktu.³² Bu tür belgelere ve hazırlanıp tasdik edilen diğer belgelere, *şuhûdü'l-'udûl* ve diğer şâhitler, “*şehide Abdurrahman b. eş-Şârik bi-cemî'i mâ-fi hâze'l-kitab ve*

27 Guest, *Governors and Judges*, s. 612.

28 Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 137.

29 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, s. 89.

30 Mesela Şevval 264 tarihli bir örnek için bkz. Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I, s. 74-76. Safer 233/Ekim 847 tarihli diğer bir örnek için bkz. Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I, s. 109-12.

31 Khan, *Arabic Legal*, s. 269.

32 Gladys Frantz-Murphy, bu tür bir uygulamanın Bizans ve kopt belgelerinde de görüldüğünü belirtir ve Arapça yazılmış belgelerle, Bizans ve Kopt belgelerindeki diğer paralellikleri örneklerle ortaya koyar. Bkz. “A Comparison of the Arabic and Earlier Egyptian Contract Formularies” *JNES*, 40/3 (1981), s. 203-25; 44/2 (1985), s. 99-114; 47/2 (1988), s. 105-12; 47/4 (1988), s. 269-80, 48/2 (1989), s. 97-107.

ketebe bi-hattihî (Bu belgede yazılan her şeye Abdurrahman b. eş-Şârik şâhitlik eder ve bunu kendisi yazdı) gibi ifadelerden sonra adlarını yazarlardı ve bu imza yerine geçerdi.³³ Okuma yazma bilmeyen şâhitlerin isimlerinin, bir başkası tarafından yazılmış olduğu ise “*kütibe anhu bi-emrihi ve mahzarihî*” (emri üzere huzurunda yazıldı), “*kütibe anhum bi-iznihim*” (izin verdikleri için onların yerine yazıldı)³⁴ şeklinde belirtilirdi. IX/XV. Yüzyılda Granada’da hazırlanmış belgelerde ise şâhitlerin isimlerini yazmayıp imza atıkları görülmektedir.³⁵

Bazı belgelerde *şuhûdü’l-’udûlün* yaptıkları şâhitliği belirtmek için farklı ifadeler kullandıkları görülmektedir. Mesela Muharrem 517/Mart 1123 tarihli bir mahkeme kaydında *şuhûdü’l-’udûle* mensup kimseler isimlerini yazmadan önce “*hâkezâ semî’tü*” (böyle işittim), “*el-emrû ‘alâ mâ şürihe ve zükire*” (bu iş açıklandığı ve zikredildiği gibidir), “*el-emrû ‘alâ mâ zükire ve vusife fi hâze’l-mahzar/kitab*” (bu iş bu mahzarda/belgede zikredildiği ve tavsif edildiği gibidir).³⁶

Şuhûdü’l-’udûlün hukuki belgelerin oluşturulması ve tasdikleriyle ilgili yaptıkları işlemler, mahkemelerin iş yükünü hafifletmek için, kadınlara bağlı olarak açılmış olan mekânlarda gerçekleştirilmeye başlanmıştır. E. Tyan, *şuhûdu’l-’udûlün* bu tür fonksiyonlarını noterlik olarak nitelemektedir.³⁷ İslâm dünyasının Halep, Dımaşk ve özellikle de Kahire gibi önemli merkezlerinde *şuhûdü’l-’udûlün*, mahkeme dışında bu bürolarda çalıştıkları görülmektedir. Kaynaklarda *şuhûdü’l-’udûlün* çalıştıkları bu mekanlardan *dükkân/dekâkin*, *hânût/havânitü’ş-şuhûd*, *hânût/havânitü’l-’udûl*, *büyûtü’l-’udûl*, *merâküzü’ş-şuhûd* şeklinde bahsedilir.³⁸ Kahire’nin

33 Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I, s. 62. Başka örnekler için bkz. Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I, s. 106-12; Raif Georges Khoury, *Chrestomathie De Papyrologie Arabe* (Leiden: Brill, 1993), s. 94-9.

34 Monika Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982), s. 179.

35 Amalia Zomeño, “Notaries and their Formulas: The Legacies from the University Library of Granada”, *From al-Andalus to Khurasan, Documents from the Medieval Muslim World*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn v.dğr. (Leiden: Brill, 2007), s. 62-64, 75-77; Martin - Zomeño, “Identifying the ‘udûl”, s. 109-28.

36 Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden*, s. 103-104.

37 Émile Tyan, *Le Notariat et le Régime de la Preuve par Écrit Dans la Pratique du Droit Musulman* (Beyrouth: Université de Lyon, 1945); Claude Cahen, “A Propos des Shuhûd”, *Studia Islamica*, 31 (1952), s. 71-9.

38 Kaynaklarda bu merkezlerden bir kısmı için *mesâtib* sözcüğü kullanılmıştır. Zemaşşeri mescidlerin bulunduğu mahallelerdeki dükkanların bu şekilde isimlendirildiğini söyler. *Esâsü’l-Belağa*, haz. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), I, s. 453.

birçok semtinde bu tür mekânlar mevcuttu. Sehâvî, bu semtlerden bazılarının isimlerini vermektedir.³⁹ Bu merkezlerden bazıları *Hânûtu'l-Mâlikîyye*, *Hânûtu'l-Hanâbile* gibi kadının mensup olduğu mezhebe göre isimlendirilmektedir.

*Şuhûdü'l-'udûl*ün hangi tarihten itibaren bu mekânlarda çalışmaya başladıklarını kesin olarak bilemiyoruz. Safedî, 609/Ekim 1212 tarihinde vefat eden Muhammed b. Muhammed b. Mâlik et-Takıyyüddin'in de şuhûd dükkânında çalıştığını söyler.⁴⁰ Makrîzî'nin bir rivâyetinden anladığımıza göre Dımaşk'daki *şuhûd*ün çalıştığı mekânlar, Kadı'l-kudât Şemseddin Ahmed b. Halil el-Hûyî tarafından bir düzene sokulmuştur. 635/1238 yılında kadı'l-kudât tayin edilen el-Hûyî, günlük işlerini bitiren verrakların gidip belge düzenledikleri *büyütü'l-'udûl* yerine düzenli şuhûd merkezleri açmış ve bu çalışma tarzı daha sonra Kahire ve Mısır halkınca da benimsenmiştir.⁴¹ İbn Battûta, Dımaşk'daki Câmîü'l-Emeviyye'nin Bâb-ı Ziyâde diye adlandırılan ilk kapısının bitişiğindeki geniş sahanlıkta, ikisi şâfiî mezhebinden, diğerleri de diğer mezheplerden *şuhûdü'l-'udûl*lere âit dükkânlar/bürolar bulunduğunu nakletmektedir. İbn Battûta'ya göre her büroda beş veya altı *şuhûd* ve kadı namına nikâh kıymakla görevlendirilmiş bir kimse bulunmaktadır. Şuhûdlara âit diğer bürolar şehrin muhtelif bölgelerine dağılmıştır.⁴²

Bu tür merkezlerde çalışan *şuhûdü'l-'udûl*, belge düzenleme ve tasdik faaliyetlerinin yanında⁴³ kadı tarafından atandıkları ve denetlendikleri⁴⁴ için ikrarları kayıt

39 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, Câmîüs-Sâlih (I, s. 288), Mescidü'l-Kasab (II, s. 127), Şâfi'iyye (II, s. 138), Cevâniyye (II, s. 160), Bâbu'l-Kavs (II, s. 203), Süku Emiri'l-Cüyüş (II, s. 300), Bâbu Câmîü'l-Hâkim (IV, s. 163), ed-Deccâcin (II, s. 303), Bâbu'l-Fütûh (III, s. 92), Rahbetü'l-Aydemürî (IV, s. 43), Bâbu'l-Kasr (IV, s. 157), Câmîü Tolun (IV, s. 228), Süveyka (IV, s. 254), Cemâliyye (IV, s. 288), Rahbetü'l-İd (V, s. 131), Halvaniyyîn (V, s. 135), Kazzâzin (V, s. 278), Bâbu Züveyle (V, s. 318), Mekkâriyye (VI, s. 135), Zeccâcin (VI, s. 289), Cezzâzin (VII, s. 2), Bâbu'l-Hark (VII, s. 94), Bâbu'l-Karâfe (VII, s. 140), Câmîü'l-Fekkâhîn (VII, s. 201), es-Sâğa (X, s. 107), Meydânu'l-Kamh (X, s. 146), Halvaniyyîn, Kaysariyye (XI, s. 21), Vekâle (XI, s. 160), Bâbu'l-Kavs (XII, s. 33).

40 es-Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I, yay. haz. Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafâ (Beirut: Dârü İhyâüt-Turas 2000), s. 166.

41 Makrîzî, *es-Sülûk*, I, s. 386.

42 İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, I, yay. haz. Abdülhadi Tazi (Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417/1997), s. 312.

43 Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden*, s. 67.

44 14 Şaban 801/21 Nisan 1399 tarihinde el-Melikü'z-Zâhir Ebu Sa'îd Berkuk Şam'daki kadınlara kendilerine bağlı şuhûdü'l-'udûlün dükkânlarının listelerini göndermelerini istemiş ve yapılan inceleme sonucu bunlardan bazıları faaliyetlerine devam etmişler bazılarının da dükkânları kapatılmıştı. Bkz. İbn Hacer, *İnbâü'l-Gumr*, II, s. 44. Diğer bir örnek için bkz.

altına alma, nikah kıyma, keşif yapma ve bazı önemsiz hukuki problemlerin çözümünde de yetki sahibiydiler.⁴⁵ *Şuhûdü'l-'udûl*ün ücretleriyle ilgili bir hükümde yaptıkları diğer işlerle ilgili bilgi mevcuttur: 806/1403 yılında Başkadı Celaleddin Abdurrahman el-Bulkîni, şuhûdü'l-'udûlün yaptıkları işler karşılığında ücretlerini hangi cins parayla alacaklarını belirtirken baktıkları ve yaptıkları bu işleri şöyle sıralar: kadınların mehirleri, ev kiralari, arazi sicilleri, köle ve câriye sözleşmeleri ve borç senetleri.⁴⁶ Ancak zaman zaman *şuhûdü'l-'udûl*ün faaliyetlerine sınırlama getirildiği görülmektedir. Makrîzî'nin naklettiğine göre 819/1416 tarihinde hükümdarın kölelerinin nikâhlarını kıymamaları konusunda *şuhûdü'l-'udûle* emir gönderilmişti.⁴⁷

İbn İyâs'ın bir naklinden anladığımıza göre *şuhûdü'l-'udûl* yaptıkları işlemleri bir deftere kaydetmekteydiler; 928 yılının 24 Ramazan Cumartesi günü (17 Ağustos 1522) Hayır Bey, bütün *kudât* ve *şuhûddan* defterlerini Salahiye Medresesi'ne getirip, kazasker nâibi Kadı Salih el-Osmanî'ye teslim etmelerini istemişti.⁴⁸

Ancak Osmanlı döneminde başlayan sicil/defter tutma uygulamasının mecburi ve kurumsal hâle gelmesi ile *şuhûdü'l-'udûl'* işlevlerini belli bir ölçüde yitirmiştir. Bu yüzden Osmanlı Kahire'sinde, *şuhûdü'l-'udûl*ün faaliyetlerine sınırlama getirilmeye başlanmıştı. İbn Tolûn'un naklettiğine göre 923/1517 yılında, belirlenen bazı *şuhûdü'l-'udûl*ün dışındaki *şuhûdü'l-'udûl*lerin nikâh akitleri yapması yasaklanmıştı.⁴⁹ İbn İyâs'ın naklettiğine göre de 928/1522 tarihinde Mısır kadı'l-kudatı/kazaskeri, *şuhûdü'l-'udûl*ün mahkemelere katılmasını yasakladığı gibi, Kahire'deki bu meslek mensuplarına ait dükkânların kapılarına da çivi vurdurmuştu.⁵⁰ İbn İyâs, Hayır Bey'in Mısır halkına yaptığı kötülükler arasında

---

Makrîzî, *es-Sülûk*, II, s. 486. Yolsuzluk yapan şuhûdü'l-'udûlün cezalandırılmaları için bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, III, s. 61. Makrîzî, çeşitli zamanlarda yapılan denetlemeler sonucu kapatılan birçok *havânîriş-şuhûddan* bahseder. Bkz. *es-Sülûk*, V, s. 439-40.

45 Makrîzî, *es-Sülûk*, III, s. 130; es-Safedi, *A'yânul-Asr*, IV (Beyrut: 1998), s. 194.

46 el-Makrîzî, *Resâilül-Makrîzî*, yay. haz. Ramazan el-Bedri, Ahmed Mustafa Kâsım (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1998), s. 173; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, VII, s. 187.

47 Makrîzî, *es-Sülûk*, VI, s. 407.

48 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr fî Vekâi'd-Duhûr*, V, yay. haz. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 1984), s. 474. İbn İyâs bu bilgiyi verdikten sonra şuhûdü'l-'udûlden hiçbirinin bu emre uymadığını ve bunun üzerine bu emrin iptal edildiğini belirtmektedir.

49 İbn Tolûn, *Müfâkehethü'l-Hillân* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), s. 348.

50 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 468-49. Başka kaynaklardan öğrendiğimize göre Mısır'da *şuhûdü'l-'udûl* sistemi tamamen ortadan kaldırılamamış sınırlı da olsa mahkemelerde

şuhûdun dükkânlarda (*havânî*) oturup halkın işlerini görmelerini yasaklamasını da sayar.⁵¹ *Şuhûdü'l-'udûlün* faaliyetlerine getirilen sınırlamalar sonraki asırda da devam etmiştir.⁵²

Yukarıda belirttiğimiz gibi, mahkemelerde, bütün işlemlerin şahitler huzurunda yapılması şartı⁵³ ve yazılı belgelerin şahitler tarafından doğrulanmadıkça delil olarak kabul edilmemesi, *şuhûdü'l-'udûlün*, yani kadrolu şahitlerin istihdamında önemli bir etken olmuştur. Taraflardan birinin belgelerdeki şâhitlerin, adil olmadıkları şeklinde yapmış oldukları veya ileride yapmaları muhtemel itirazların da (*cerh*) bu tür şâhitliğin kurumsallaşmasında önemli bir payı vardı.⁵⁴

II

Osmanlı Mahkemesinde Şâhitler: Orta Çağ İslâm dünyası kaza sisteminde olduğu gibi, Osmanlı mahkemelerinde de şâhitlik kurumuna büyük bir önem verilmiştir. Osmanlı mahkemelerinde görülen davalarda iki tür şâhit olduğu görülmektedir: Dava konusuyla ilgili şâhitler (*udûl-ı müslimîn/şuhûdü'l-'udûl*), davanın görüldüğüne tanıklık eden şâhitler (*şuhûdü'l-hâl*).

Dava Konusu ile ilgili şâhidler ('udûl-ı müslimîn/şuhûdü'l-'udûl): Herhangi bir dava mahkemeye getirildiğinde süreç kısaca şu şekilde gelişmekteydi: Önce dava konusunun ne olduğu ortaya konulur, davalı ve davacı taraf tespit edildikten sonra davacı iddiasını ortaya koyar ve eğer davalı iddiayı kabul etmezse, kadı da davacıdan iddiasını ispat etmesini ister. Davacı iddiasını ispat için şâhitleri

---

fonksiyonunu devam ettirmiştir. Galal H. el-Nahal, *Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979), s. 18. Nitekim İbn İyâs da mahkemeye tayin edilen çavuşun toplanan mahkeme harçlarından, diğer görevlilerin yanında *şuhûda* da hakkını vereceğinden bahsetmektedir. İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 469. XVII. asır müelliflerinden Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *şuhûdü'l-'udûl*ü çok ağır sözlerle eleştirmesinden (Zeynüddin Münâvî, *Feyzü'l-Kadir Şerhi'l-Câmiî's-Sağîr* (Kahire: Matbaatu Mustafa Muhammed, 1356/1938), II, s. 94) bu sistemin XI/XVII. asırda da devam ettiğini anlıyoruz.

51 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 485.

52 James E. Baldwin, *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), s. 92.

53 Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (London: Oxford University Press, 1982), s. 194.

54 R. Peters, "Shahid", *EP*, 1997, IX, s. 208.

olduğunu söyler. Âdil oldukları tespit edilmiş (*udûl-ı müsliminden*) şahitler, konuyla ilgili olarak bildiklerini naklederler.

Mahkeme tarafından daha önce âdil olduklarını tespit için gerekli araştırma yani tadil ve tezkiye⁵⁵ yapılmış ve haklarındaki bu araştırma, ekli olan belgede kayıt altına alınmış olan şahitlerin ifâdelerinden sonra kadı hükmünü verir. Eğer davacı, iddiasını ispat için şahit/belge⁵⁶ getiremezse, hakim davalıya davacının talebiyle yemin teklif eder ve davalı yemin ederse lehine karar verir. Davacının mahkemeye belge sunması durumunda davalının, hem belgenin sıhhati hem de şahitlerin adaleti konusunda itiraz hakkı vardır. Davacı belgenin sıhhatini⁵⁷ ve getirdiği şahitlerin âdil olduklarını şahitlerle ispat etmek zorundadır.

Anlaşıldığı üzere anlaşmazlık yaşanan davaların çözümlenmesinde rol oynayan en önemli unsur dava ile ilgili şahitlerdir. Bu yüzden Osmanlı hukuk sisteminde şahitlerin âdil olması üzerinde titizlikle durulmuş ve bu hususta bir sistem geliştirilmiştir. Sicillerdeki dava kayıtlarının büyük bir kısmında şahitlerin âdil ve Müslüman oldukları belirtilmiş ve bu husus “*udûl-ı müsliminden*” şeklinde belirtilmiştir.⁵⁸ Şahitler hakkında yapılan inceleme/soruşturma da “*şuhûd-ı mezbûrûn zeyl-i vesikada mastûr olan müslimîn ile ta’dîl ve tezkiye olunduğu*” veya *ba’de’t-ta’dîli ş-şer’i ve’t-tezkiyyeti ş-şer’iyye* şeklinde ifâde edilmiştir. Bazı dava kayıtlarında

55 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tuncay Başoğlu, “Tezkiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, s. 77-9.

56 İslâm hukuk sisteminde belgelerin tek başına delil olarak kabul edilmemesi genel bir kuraldı. Ancak zamanla ortaya çıkan bazı ihtiyaçlar sonucunda bu konuda bazı istisnalar getirilmiş ve kaza sistemindeki gelişmeler ve mahkemelerde belgelerin üretiminin ve tasdikinin mahkemenin kadrolu şahitleri (*şuhûdü’l-udûl*) tarafından yapılması bu kuralı esnetmiş ve gerekli özelliklere sahip belgeler delil olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Mahkemelerde *şuhûdü’l-udûl* da bu sebeple yaygınlaşmıştır. Bkz. Stefan Knost, “The Waqf in Court: Lawsuits Over Religious Endowments in Ottoman Aleppo”, *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments*. yay. haz. Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters, David Powers (Leiden: Brill, 2006), s. 433.

57 Mesela bkz. ŞS. İstanbul Mahkemesi 3, 54b.

58 Bazen âdil ve müslüman olma yanında şahitlik için gerekli olan diğer şartlardan bazıları da zikredilmekteydi. Mesela Diyarbakır kadılığında görülen bir cinayet davasıyla ilgili kayıtta şahitler hakkında “*udûl-ı ahrâr-ı ricâl-i müsliminden*” denilmektedir. Aynı kayıtta, muhtemelen kadının talebiyle, şahitler şerâ’it-i İslâmî ta’dâd etmişler, yani İslâmın şartlarını saymışlardır. ŞS. Diyarbakır 310, 17b.

ta'dil ve tezkiyenin “*sirren*” ve “*alenen*” yapıldığını gösteren kayıtlara⁵⁹ bakıldığında, gerekli görülen durumlarda bu işlemin gizli ve açık olmak üzere iki türlü gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Dava taraflarının gayrimüslim olduğu durumlarda şahitlerin müslüman olma şartı bulunmuyordu. Ancak âdil olmaları gerekiyordu. Hıristiyanlar için “*udûl-ı nasârâdan*”⁶⁰ yahudiler için de bazen “*udûl-i ricâlden*”⁶¹ ibareleri kullanılmaktaydı.⁶² Gayrimüslim şahitlerin de âdil olup olmadıkları araştırılıyordu.⁶³

Osmanlı hukuk sisteminde ta'dil ve tezkiye uygulaması oldukça erken bir dönemde başlamış olmalıdır. Üsküdar Mahkemesi'ne âit sicil defterlerinde 919/1513,⁶⁴ 925/1519,⁶⁵ 927/1521⁶⁶ yıllarına âit bazı kayıtlarda bu uygulamanın yapıldığını gösteren, yukarıda zikrettiğimiz ifâdeler geçmektedir. Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre tezkiye ile ilgili olarak tespit edilen bilgiler yazılı olarak kadiya sunulmaktaydı. XVI-XVIII. asra âit ta'dil ve tezkiye kayıtlarını ihtiva eden belgeler günümüze ulaşmamakla birlikte bazı mahkeme kayıtlarında bu işlemin nasıl yapıldığını belirten birtakım ifadeler bulunmaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, şahitlerin tezkiyesi için kadı tarafından tayin edilen bir kimse, birkaç kişinin refakatinde, şahitlerin yaşadığı mahalleye gidip gizli ve açık tahkikat yapmakta ve elde ettiği sonucu da bir rapor haline getirerek yazılı ve sözlü şekilde mahkemeye sunmaktaydı. Bazen mahkeme katiplerinden biri de bu görevi icra için görevlendirilebilirdi. İstanbul Bâb Mahkemesi'ndeki bir kayıtta tezkiyenin nasıl yapıldığı şöyle anlatılmaktadır:

“Şâhidân-ı mezbûrânın keyfiyyet-i hâlini suâl için küttâb-ı mahkmeden Sofu Mehmed Efendi b. Mustafa irsâl olunup ol dahi şâhidân-ı mezbûrânın mahallerine varıp ahâlîsinden İmâm Hasan Efendi b. Hüseyin ve el-Hâc Ali b. Ali ve el-Hâc Dilâver b. Abdullah ve İmâm Receb Efendi b. Ebûbekir ve müezzin el-Hâc Mustafa b. el-Hâc Musa ve Abdurrahman Efendi b. Receb nâm kimesnelerden şâhidân-ı mezbûrânın keyfiyyet-i hâlini suâl ettikde her biri mahallesinde sâkin

59 Mesela bkz. ŞS. İstanbul Mahkemesi 18, 3b, 10a, 28b, 31a, 32b, 45b, 90a, 149a; ŞS. Bab Mahkemesi 46, 25a, 42a, 57a; ŞS. Bab Mahkemesi 54, 9b.

60 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 1, 16b.

61 ŞS. Eyüp Mahkemesi 49, 50b.

62 Mesela bkz. ŞS. İstanbul Mahkemesi 12, 122a.

63 Bazı örnekler için bkz. ŞS. Üsküdar Mahkemesi 1, 16b; ŞS. Galata Mahkemesi 90, 73b; ŞS. İstanbul Mahkemesi 12, 135a.

64 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 1, 6a.

65 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 1, 97b.

66 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 1, 117a.

olan şahid-i mezbûr için ‘âdil velev aleynâ makbulü’ş-şehâdedir deyû haber verdiklerini mevlânâ-yı mezbûr mahallinde tahrîr ba‘dehû ma‘an irsâl olunan Hacı Veli b. Ali ile meclis-i şer‘a gelip alâ vukû‘ihî inhâ ve takrîr etmeleriyle alenen ve ba‘dehû sırren ta‘dil ve tezkiyye olduklarından sonra şehâdetleri makbûle olmağın mücebinece ba‘de’l-hükm mâ vaka‘a bi’t-taleb ketb olundu. Fi’l-yevmi’r-râbi‘ aşer min Şevvâli’l-mükerrerem li sene seb‘a ve seb‘în ve elf.”⁶⁷

Şer‘iyye mahkemelerinde tezkiye işlemi XIX. asra kadar bu şekilde devam etmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde 1 Cemazie’l-âhir 1284/30 Eylül 1867 tarihinde çıkarılan bir fermanla, adaletin yerine getirilmesinde şahitlik müessesesinin çok önemli bir yeri olduğu, ancak bir süreden beri şahitlerin alenî/açık tezkiyesiyle iktifâ edilip sırrî/gizli tezkiyelerinin yapılmadığı, bunun da adalet sistemini zaafa uğrattığı belirtilerek bu tarihten itibaren sırrî tezkiyenin yapılmasına özen gösterilmesi istenmiştir. Ayrıca tezkiyenin nasıl yapılacağı ve düzenlenecek belgenin şekli ile ilgili bilgiler de verilmiştir. Bu tarih itibarıyla tezkiyeleri sırren ve alenen yapılmayanların şehadetlerinin de mahkemelerde kabul edilmemesi istenmiştir.⁶⁸

Kısmet-i Askeriye Mahkemesinde, muhtemelen yukarıda zikrettiğimiz fermanla belirtilen esaslara uyularak hazırlanmış 1287-1289/1870-1872 tarihleri arasında yapılan tezkiyelerin kaydedildiği bir defter bulunmaktadır.⁶⁹ 93 varaktan oluşan bu defterin kapağında “Kısmet-i Askeriyye Mahkemesinde vuku’ bulan tezkiye mazbatasıdır” şeklinde bir başlık yer almaktadır. İç kapakta ise bu tezkiyelerin hangi Rumeli kazaskeri döneminde yapıldığına dâir üç kayıt mevcuttur. Defterde şahitlerin tezkiyesiyle ilgili kayıtlar şu şekilde verilmektedir:

“İstanbul’da Sultan Mehmed civarında Kirmastı Mahallesi’nde sâkinler uzun boylu kara bıyıklı kara kaşlı kara gözlü Harpûtî Ebu Bekir Ağa ibn Mehmed b. Abdullah ve uzun boylu kara bıyıklı kara kaşlı elâ gözlü Arapgirî es-Seyyid Ali Rıza Ağa ibn Halil b. Hüseyin nam kimesneler Evkaf-ı Hümayun vâridât müdürü müteveffa es-Seyyid Mehmed Talat Efendi terekesinden nakkaş esnafından el-Hac Ömer Efendi ibni Mustafa’nın bin otuz iki gurusu alacak müddeasına şehâdet etmiş olmalarıyla bunların âdil ve makbulü’ş-şehâde oldukları beyân şüd. Şâhidân-ı merkûmân ‘âdil ve makbulü’ş-şehâde oldukları işbu mahalle şerh verildi. Sultan

67 ŞS. Bab Mahkemesi 3, 123a.

68 Abdülaziz Bayındır’ın *İslâm Muhâkeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, adlı eserinde bu fermanın metni verilmiştir (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1986), s. 271-2.

69 ŞS. Kısmet-i Askeriye 1389.

Mehmed kurbunda Kirmastı Mahallesi imamı es-Seyyid Hâfız Mehmed Ârif Efendi İbn İsmail. Sin-‘Ayn ve muhtar-ı evveli sahhâf el-Hac Mustafa Efendi İbn Ali. Sin-‘Ayn ve muhtar-ı sâni Mehmed Sa‘îd Efendi ibn Hayrullah. Sin-‘Ayn. ve mahalle-i mezkûr ahâlisinden ‘attâr esnâfından es-Seyyid Hâfız Süleyman Efendi İbnü’s-Seyyid Mehmed. ‘Ayn. ve mahalle-i mezkûr ahâlisinden duhânî esnâfından es-Seyyid Halil Efendi İbnü’s-Seyyid Mehmed Emin. ‘Ayn. Fi 26 Şaban, sene [1]287. İnhâ olunmuştur.” (s. 7b-8a).

İsimlerden sonra gelen (Sin) harfi tezkiyenin gizli (*sırren*) (‘Ayn) harfi ise aleni (*‘alenen*) yapıldığını göstermektedir.

Yukarıdaki ile aynı özelliklere sahip diğer bir tezkiye defteri de İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’nde bulunmaktadır.⁷⁰ Söz konusu defter, 1289-1290/1872-1873 yıllarında, Meclis-i Tedkikat-ı Şer’iyye ve Mahfil-i Şer’iyyatda, şeyhülislam huzurunda görülen davaların şâhitleriyle ilgili tutulmuştur. Şâhitlerin ve şâhitleri tezkiye eden kimselerin isimlerinin yer aldığı bu defterde de tezkiye işlemi alenî yapılmışsa (‘Ayn) harfiyle, gizli yapılmışsa (Sin) harfiyle belirtilmiştir.

Şubûd-ı zûr (Yalancı Şâhitler): Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Osmanlılarda mahkemelerin tesis edildiği ilk dönemlerden itibaren her ne kadar davaların sonuçlandırılmasında en önemli unsur olan şâhitlik üzerinde ciddiyetle durulmuş, imparatorluğun son dönemlerine kadar da bu kurumun doğru işleyebilmesi için gerekli düzenlemeler yapılmış ve bazı tedbirler alınmışsa da, davaların sonuçlandırılmasında şâhitliğin en önemli unsur olması, birtakım kimseleri, belgelerde *şâhid-i zûr* olarak adlandırılan yalancı şâhit bulmaya sevketmiştir. Ancak devletin de, adalet sistemini bozacak böyle bir hukuksuzluğa engel olmak için sıkı tedbirler aldığı görülmektedir.

Yalancı şâhitlerin tespit ve tasfiyesi hakkında mahkeme sicillerinde bulunan birçok kayıt, alınan tedbirlerdeki ciddiyeti göstermektedir. İstanbul Mahkemesine âit 1087/1676 tarihli sicilın başında, uzun bir yalancı şâhit listesi yer almaktadır.⁷¹ Listede, tespit edilen yalancı şâhitlerin belirgin fizikî özellikleri, oturdukları

⁷⁰ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi 52. Bu defter üzerine Arzu Çatalkaya bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır: “Osmanlı’da Yalancı Şâhitlik ve 1872 (1289) Tarihli Tezkiye Mazbata Defteri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

⁷¹ ŞS. İstanbul Mahkemesi 18, 1a.

mahalleler ve bazen de meslekleri ile ilgili bilgiler verilmekte⁷² ve bu kimselerin şahadetlerinin kabul edilmemesi konusunda kadılar uyarılmaktadır. Bu listede bazı imam ve müezzinlerin yer alması da dikkat çekmektedir.⁷³

Râşid Tarihî'nde 1131/1719 vekayii arasında nakledildiğine göre bir müddetten beri görevlilerin İstanbul'da gevşek davranmaları dolayısıyla yalancı şahitlik (*şuhûd-ı zûr*) yapanların çoğaldığına dair halk arasında söylentilerin artması üzerine sadrazam bir tahkikat yapılmasını emretmiş. Araştırma sonucunda söylentilerin doğruluğu anlaşılınca bunların ele geçirilmesi için sadrazam tarafından görevlendirilen ağalar Mahmud Paşa Mahkemesi'nde göstermelik bir dava açarak yalancı şahit temini için araştırma yapmışlardır. Bu sayede tespit edilen birçok yalancı şahit reisleriyle birlikte sürülmüş veya tedmir edilmiştir.⁷⁴

III. Ahmed'in, yalancı şahitlere verilecek cezayla ilgili görüşünü içeren aşağıdaki hatt-ı hümayunu bu hadiseyle ilgili olmalıdır:

“Sâ'î bi'l-fesâd meselesiyle katilleri meşrû' ise fetvâ itdürüp salb itdüresin. Ümmet-i Muhammed'in katı çoğünü fakra sebep olmuşlardır. Olardan ğayrı havf itmezler. Fetva el virmezse teşhîr-i âlem idüp nefy-i bilâd eylesin.”⁷⁵

Yine muhtemelen III. Ahmed dönemine âit başka bir belgede,⁷⁶ tespit edilen yalancı şahitlerin isimleri ve oturdukları semtler belirtildikten sonra hazırlanan listeye ilgili şu bilgi verilmektedir:

“İnâyetkârım Efendim, Bunların kimisi tezvîr hâcesi ve kimisi yalan şahid ve taht-ı yedlerinde vâfir ademler var. Tezvîr da'vacı ve yalancı şahid olarak nice nice fesad ve 'ibâdullaha ğadr ve izrâr ile mu'tâddurlar. Kendü içlerinden âdem tedârükiyle tahkik olunmuştur.”

72 “Berber Ali Çelebi, sâkin der-Kumkapı, uzun boylu”; “Katib Ali b. Mehmed, bodur, sâkin der-Süleymaniye”; Ahmed Ağa Sofyalı, kara sakallı, vasatü'l-kâme, sâkin der-kurb-ı Şaraçhane”.

73 “Hasan, imam-ı mahalle-i Arpa Emîni sâkin der-kurb-ı Bâb-ı Top”; “el-Hac Hüseyin, müezzin-i Mescid-i Tarakçılar, sâkin der-kurb-ı Mahmud Paşa”; “Ali Efendi b. Şaban, sâkin der-Tophane, müezzin-i Mescid der-Câmi-i Çukur”, “Sarı Köse, imam-ı Molla Hüseyin Câmi, sâkin der-Cebe Ali Kapısı”.

74 Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmed Zeki İzgöer (İstanbul: Klasik, 2013), II, s. 1149.

75 BOA, AE. SAMD. III, no. 223/21489.

76 TSA. D. 10.295.

Listenin başında “Mahbusların Defteri” ifâdesinin yer almasından bu listede zikredilen kimselerin hapsedildiklerini anlıyoruz.

Tespit edilen yalancı şâhitler kadılıklara bildiriliyor, ayrıca sicil defterine isimlerinin kaydedilmesi ve kadılığın bulunduğu bölge halkına da duyurulması (*teşhîr*) isteniyordu. İstanbul Mahkemesine âit 1087/1676 tarihli sicil defterinin ilk sayfasında yer alan yalancı şâhitler listesinin başında şu uyarı bulunmaktadır:

“Defter oldur ki şehâdet-i zûr ile ma’rûf olup ahâlî-i mahallesinden hâli istihbâr olundukda şâhid-i zûr olduğuna bi’l-ittifâk ihbâr olunan şuhûd-ı zûrdur Ba’de’l-yevm şehâdetleri gaflet ile mesmû’a olmamak için işbu sicilde beyân olundu. Fî evâili Muharremi’l-harâm li sene seb’a ve semânîn ve elf.”⁷⁷

Galata kadısına 26 Cemazie’l-evvel 1134/14 Mart 1722 tarihinde yazılan bir emirde bu husus şöyle belirtilmişti:

“İbreten li’s-sâ’irîn zikr olunan iki neferi mu’tâd-ı kadîm üzre ma’rifetiniz ile Galata ve Beşiktaş ve Hisar’a varınca gereği gibi teşhîr ve ol havâlîde olan kâffe-i ibâdullaha i’lân ve işâ’at ettiresiz deyû.”⁷⁸

Bu kaydın altında Galata, Kasımpaşa, Tophane, Beşiktaş ve Yeniköy kadılarının yalancı şâhitlerden Ahmed b. Mehmed’in teşhîr olunduğu ve isminin de sicil defterine kaydedildiğine dâir şerhleri bulunmaktadır.⁷⁹

İsim listelerinde genellikle yalancı şâhitlerin tanınmalarını kolaylaştırmak için, fiziki özellikleri (eşkâli) de veriliyordu. İstanbul Mahkemesine ait 1219/1804 tarihli sicil defterinin başında yalancı şâhit olduğu tespit edilen 5 kişi eşkalleri ile kaydedilmiştir.⁸⁰

77 ŞS. İstanbul Mahkemesi 18, 1a.

78 ŞS. Galata Mahkemesi 250, 89b.

79 “Mahruse-i Galata muzâfâtından kasaba-i Beşiktaş’da Sinan Paşa Câmî-i şerifi müezzini olan Ahmed b. Mehmed şâhid-i zûr olduğu şer’an zâhir oldukça teşhîr olunduğu Tophane Mahkemesinde sicill-i mahfûza kayd olunmuştur. Hurrîre fi 27 CA. 1134. ed-Dâî li’l-Devleti’l-‘Aliyye es-Seyyid Nureddin el-Müvellâ hilâfeten bi-Mahkeme-i Tophane.”

80 “Alçak boylu, kara bıyıklı, Niğdeli sabuncu es-Seyyid Ali Efendi. Çarşu’da Katır Hanı ittisalinde sâkin.” ŞS. İstanbul Mahkemesi 84, 1a.

Osmanlı öncesi İslâm hukukunda, yalancı oldukları tespit edilen kimselere teşhir, sopa ve hapis cezası uygulanmaktaydı.⁸¹ Osmanlı döneminde ise yalancı şahitler genellikle sürgün,⁸² kalebentlik,⁸³ prangaya vurma,⁸⁴ küreğe konma⁸⁵ ve hapis⁸⁶ ile cezalandırılıyordu. Dulkadirli Kanunnamesi'nde yalancı şahitlerin yüzlerine kara çalınıp teşhir edilecekleri belirtilmiştir.⁸⁷ Osmanlılarda da bu tür suçlarda kadı tarafından *ta'zir bi't-teşhîr* uygulanabiliyordu.⁸⁸ Ancak bazı seyyahların naklettiği gibi yüzlerinin mürekkeple boyanıp, eşeğe ters bindirilme gibi bir uygulama olup olmadığını bilemiyoruz.⁸⁹

Şuhûdü'l-hâl (Durum Şahitleri): Osmanlı mahkemelerindeki ikinci tür şahitler, hüccetlerde ve bunların sicillere kaydedilmiş suretlerinde *şuhûdü'l-hâl* başlığı altındaki bir bölümde yer almaktadır. *Şuhûdü'l-hâl*'in mahiyeti, nitelikleri ve mahkemede icra ettikleri fonksiyonlarıyla ilgili olarak araştırmacıların farklı görüşler ileri sürdükleri görülmektedir. Mustafa Akdağ'dan⁹⁰ başlayarak bazı araştırmacıların bunların Batı hukuk sisteminde görülen jüri sisteminin bir benzeri olduğu hususundaki görüşleri kabul görmemiş ve bu iddianın temelsizliği birçok araştırmacı tarafından ortaya konulmuştur.⁹¹ Ancak burada şu hususu belirtmekte

81 Cüneyit Urebe, "İslam Muhakeme Hukukunda Yalancı Şahitliğin Hukuki Sonuçları" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 52-5. Makrîzî, Memlûk Kahiresinde, yalancı şahitlerin sakallarının kesilip şehir halkına teşhir edilerek cezalandırıldıklarını nakleder. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV, s. 197.

82 BOA, ZB. Dosya no. 5, Gömlek no. 239, Dosya no. 14, Gömlek no. 698; C. ADL. Dosya no. 16, Gömlek no. 1008; İ. MVL. Dosya no. 35, Gömlek no. 639; C. DH. Dosya no. 311, Gömlek no. 10505.

83 BOA, ADL. Dosya no. 32, Gömlek no. 1928.

84 BOA, A. MKT. MVL. Dosya no. 59, Gömlek no. 58.

85 BOA, A. MKT. MVL. Dosya no. 139, Gömlek no. 32.

86 TSA. E. 10295.

87 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (London: Oxford University Press 1973), s. 142.

88 Heyd, *Criminal Law*, s. 299.

89 Mesela bkz. Cristóbal de Villalón, *Türkiye Seyahati (Viaje de Turquía). Kanuni Devrinde İstanbul: 1557 Yılında Bir El Yazması*, çev. Yeliz Demirören (İstanbul: Erko Yayıncılık, t.y.), s. 271. Bu konuya temas eden diğer seyyahlar için bkz: Heyd, *Criminal Law*, s. 300-1.

90 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimâî Tarihi*, I (Ankara: DTCF Yayınları, 1959), s. 337-8; c. II (Ankara: DTCF Yayınları, 1971), s. 81.

91 Bu konuda en etraflı ve müdellel çalışma Hülya Taş tarafından yapılmıştır: "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şuhûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir", *Bilig*, 44 (2008), s. 25-44. *Şuhûdü'l-hâl*i jüri olarak değerlendiren çalışmalar için bkz. Taş, "Osmanlı Kadı", s. 29.

yarar vardır. Bu konuda ilk yazanlardan olan Mustafa Akdağ'ın jüri ile ilgili tespiti her ne kadar kabul görmemişse de, *şühüdül-hâl* fonksiyonlarıyla ilgili olarak verdiği hemen hemen tamamı yanlış olan diğer bilgiler, hem hukuk tarihçileri, hem de tarihçiler tarafından tekrarlanagelmıştır.

Artık *şühüdül-hâl*'in, mahkemenin aleniyet kazanmasındaki rolü itiraz edilmeksizin bütün araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Burada tartışmalı olan husus, *şühüdül-hâl*in bu fonksiyonu dışında başka görevlerinin olup olmadığıdır. Birçok araştırmacı *şühüdül-hâl*e, yargılamaya tanıklık etme ve yargılamada açıklık ilkesini gerçekleştirme dışında başka görevler de yüklemişlerdir.

Şühüdül-hâl hukuki bir müessese olduğu için önce bu konuda öncelikli olarak hukuk tarihçilerinin görüşlerini belirtmenin yerinde olacağını düşünüyorum.

Hukuk tarihçisi M. Akif Aydın, “kadıların bir diğer yardımcısı mahkemelerde yargılamaya bir anlamda müşâhit sıfatıyla katılan *şühüdül-hâl*dir. Diğer İslâm devletlerinde de varlığına şahit olduğumuz ve içlerinde zaman zaman ileri gelen hukukçuların da yer aldığı bu tür şahitler mahkemeye intikal eden hukukî ihtilafın şahitleri değil, mahkemede yapılan yargılamanın gözlemcileridir. *Şühüdül-udül, udülül-müslimîn* de denilen ve o kaza bölgesinin ileri gelenleri arasından seçilen bu şahitler, mahkemenin işleyişine ve karara herhangi bir şekilde müdahale etmez, sadece kadıların adlî karar vermesinde varlıklarıyla dolaylı olarak etkili olurlar” demekte ve ayrıca “kadıların, o bölgenin ileri gelenlerinden seçilen bu kimselerin çeşitli alanlarda müşavirliğinden istifade etmelerinin de söz konusu olduğunu” belirtmektedir. M. Akif Aydın'a göre, “*şühüdül-hâl*, mahkemede dâima hazır bulunmakta, önemli bir denetim görevi yanında yargılamanın tarafsız yapılması konusunda müspet bir rol oynamaktadır.”⁹²

Diğer bir hukuk tarihçisi M. Akman da “aleniyetin sağlanmasında *şühüdül-hâl* kurumunun önemli bir yere sahip bulunduğunu, *şühüdül-hâl*in mahkemede yapılan yargılamaya şahitlik yapan insanlar olmadığını, *udül-i müslimîn* ve *şühüdül-udül* de denilen bu gözlemcilerin yargılamaya veya kadının kararlarına müdahale etmediklerini, ancak varlıkları dolayısıyla kadının adil karar vermesinde etkili olduklarını söylemektedir. M. Akman'a göre de “*şühüdül-hâl* o bölgenin ileri gelenlerinden oluşmaktadır”. Akman ayrıca “şer'îye sicil defterlerindeki hüccet ve i'lâmların hemen altlarında *şühüdül-hâl* olarak görev

92 M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Yayınları, 2013), s. 84-5.

yapanların isimlerinin zikredildiklerini” söylemektedir.⁹³ Ahmet Akgündüz de aynı görüştedir: “Şuhûdü’l-hâl: Hücçet yahud i’lâmdaki şâhidler. Şer’iye sicillerindeki i’lâm ve hücçetlerin en altında yer alan da’vâ yahut hukukî tasarrufun şahidleri”.⁹⁴

Ekrem Buğra Ekinci *şuhûdü’l-hâl* e yeni görevler yüklemektedir: “Mahkemelerde yargılama sırasında *şuhûdü’l-hâl* denilen kimseler müşâhid olarak yer alırdı. Mahallin ileri gelenlerinden ve genellikle dava ve taraflarla ilgili kimselerden birkaç kişinin oluşturduğu bu heyet, mahkemenin işleyişine ve hükme karışmayıp ancak kadı’nın hukuka uygun karar vermesine dolaylı olarak etki ederlerdi. Böylece *şuhûdü’l-hâl*, davadaki maddî meselenin ele alınışını gözleyip, hükmün dava zaptına uygunluğunu kontrol ettiklerinden bir bakıma istinaf ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. Gerek müftü gerekse de *şuhûdü’l-hâl* denilen kimselerin, kadı hükmünün hukuka uygun ve âdil verilmesi için bir çeşit ilk kademe temyiz görevi yaptığına bazı müelliflerce dikkat çekilmiştir.”⁹⁵ “*Şuhûdü’l-hâl* denilen kimselerin mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalamaları, hâkimleri hukuka uygun davranmaya sevkeden başlıca âmiller olmuştur”.⁹⁶

Hâlil Cin de, *şuhûdü’l-hâl* in bir denetim ve temyiz fonksiyonu olduğu görüşündedir: “sistematik temyizden olmadığı bir ülkede bu sistemin çok iyi bir denetim fonksiyonuna sahip olduğu da inkar edilemez bir gerçektir. *Şuhûdü’l-hâl* müessesesi ile yargının denetimi sağlandığı gibi, yargı bağımsızlığının gözetimi de sağlanmıştır. Kadı’ya dava ile yapılabilecek muhtemel baskı ve müdahalelerin önlenmesinde de bu uygulamanın önemli bir rolü olmuştur”.⁹⁷

Yine diğer bir hukuk tarihçisi olan Hasan Tahsin Fendoğlu, kadılık kurumu ve yargının Bağımsızlığı konusunda yazdığı bir makalenin “Yargının *şuhûdü’l-hâl* Tarafından Denetimi” bölümünde, mahkemelerde yargılamayı bir nevi müşâhit gözüyle izleyen görevlilere şühud, *şuhûdü’l-hâl*, *şuhûdü’l-udûl* veya

93 Mehmet Akman, “Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hakim Olan İlkeler”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VI, s. 474-5.

94 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılabları Kâmûsu* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), s. 158. Bilindiği gibi i’lamlarda *şuhûdü’l-hâl* bulunmamaktadır. Ayrıca “da’vâ yahut hukukî tasarrufun şahidleri” ifâdesi de hukuki değildir. *Şuhûdü’l-hâl* da’vanın şâhitleri değildir. Da’vânın şâhitleri *şuhûdü’l-udûldür*.

95 Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, *Bellekten*, LXVI/244 (2001), s. 976.

96 Ekinci, “Osmanlı Hukuku”, s. 960.

97 Halil Cin - Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Sayram Yayınları, 2003), s. 159-60.

‘udûlûl-müslimîn denildiğini... söyledikten sonra *şubûdü’l-‘udûlle şubûdü’l-hâli* birbirine karıştırmakta ve kaynaklardaki *şubûdü’l-‘udûle* âit bilgileri *şubûdü’l-hâle* nispet etmektedir.⁹⁸ Aynı karışıklık Tomoki Okawara’nın makalesinde de görülmektedir.⁹⁹ Okawara, *‘udûl*, yani *şubûd al-hâl* demektedir ve Kahire mahkemelerindeki *şubûdü’l-‘udûle* âit bilgileri *şubûdü’l-hâle* nispet etmektedir. Bilindiği gibi *şubûdü’l-‘udûl* uygulaması Kahire’de Osmanlı döneminde de bir süre devam etmiştir. Okawara’nın *sakkâkin* ile (sak yazarlar) *şubûdü’l-hâl* arasında irtibat kurmak için takip ettiği yol da ilginçtir!¹⁰⁰

Görüldüğü gibi hukuk tarihçileri *şubûdü’l-hâl*’in, yargılamaya tanıklık etme ve yargılamada açıklık ilkesini gerçekleştirme yanında *Şubûdü’l-hâl*, *şubûdü’l-‘udûl*, *udûlûl-müslimîn* olarak da adlandırılmaktadır şeklinde bir tespit yaptıktan sonra şu görevleri de yerine getirdiğini ileri sürmektedirler:

1. Bölgenin ileri gelenleri arasından seçilmektedir.
2. Kadıların adil karar vermesinde varlıklarıyla dolaylı olarak etkili olmaktadırlar.
3. Kadılar bu kimselerin çeşitli alanlardaki müşavirliğinden istifâde etmektedirler.
4. Mahkeme için bir denetim görevi yapmakta ve yargılamanın tarafsız gerçekleşmesi konusunda müspet bir rol oynamaktadırlar.
5. Şer’iye sicil defterlerindeki hüccet ve i’lâmların hemen atlarında şühûdü’l-hâl olarak görev yapanların isimleri zikredilmektedir.
6. *Şubûdü’l-hâl* mahallin ileri gelenlerinden ve genellikle dava ve taraflarla ilgili kimselerden oluşmaktadır.
7. *Şubûdü’l-hâl*, davadaki maddî meselenin ele alınışını gözleyip, hükmün dava zaptına uygunluğunu kontrol ettiklerinden bir bakıma istinaf ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır.

98 Hasan Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VI, s. 465.

99 Tomoki Okawara, “Reconsidering Ottoman Qadi Court Records: What Are They? Who Produced, Issued and Recorded Them?”, *Lire et écrire l’histoire ottomane*, ed. Vanessa Gueno, Stefan Knost (Beirouth: Presses de l’Ifpo-Orient Institut Beirut, 2015), s. 27.

100 Okawara, “Reconsidering Ottoman Qadi”, s. 27.

8. *Şuhûdü'l-hâl* denilen kimselerin mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalamaları, hâkimleri hukuka uygun davranmaya sevkeden başlıca âmillerdendir.
9. *Şuhûdü'l-hâl* müessesesi ile yargının denetimi sağlandığı gibi, yargı bağımsızlığının gözetimi de sağlanmıştır.
10. Kadı'ya dava ile yapılabilecek muhtemel baskı ve müdahalelerin önlenmesinde de bu uygulamanın önemli bir rolü vardır.

Tarihçiler ise *şuhûdü'l-hâl*i açıklama konusunda iki guruba ayrılmaktadır. Daha ziyade erken döneme âit bir kısmının, hukuk tarihçilerinin yaptığı gibi, belgelerle desteklenemeyen yorumlar yaptıkları ve bu kuruma birçok görev yükledikleri, bazılarının da Orta Çağ İslâm dünyasındaki mahkemelerde gördüğümüz *şuhûdü'l-'udûl* veya *'udûl*le, *şuhûdü'l-hâl*i eşdeğer tuttıkları ve dava şahitleriyle *şuhûdü'l-hâl*i karıştırdıkları görülmektedir.

Bu konuda ilk çalışmayı¹⁰¹ yapanlardan biri R. C. Jennings'tir. Jennings, her ne kadar *şuhûdü'l-hâl*e, belgelere dayanan bir açıklama getirmeye çalışmışsa da, “muhtemelen varlıklarıyla kadı üzerinde kontrol ve baskı oluşturuyorlardı”, “isimlerini belgenin altına koyarak kadının verdiği kararın doğru ve âdil olduğunu tasdik etmiş oluyorlardı”, “dava konusuyla ilgili olma” gibi belgelere dayanmayan bazı yorumlarda bulunmuş ve bu çıkarımlar da doğal olarak diğer araştırmacıları etkilemiştir. Jennings, Kayseri'deki herhangi bir müslüman erkek,¹⁰² akli meleke-leri yerinde olmak ve kötü bir şöhreti olmamak şartıyla *şuhûdü'l-hâl* olarak görev yapabilmekteydi. “Ulemâdan veya bürokratlardan bir kimse ile bir terzi veya kuyumcunun ismini *şuhûdü'l-hâl* arasında birlikte görmek mümkündü” gibi doğru tespitler de yapmıştır. Jennings'e göre isimlerin sıralanmasında unvanlara dikkat edilmekteydi. Jennings'in konuyla ilgili verdiği diğer bilgilerde *şuhûdü'l-hâl*e *şuhûdü'l-'udûl*ü karıştırmış olduğu görülüyor.¹⁰³

Halil İnalçık, “kadılar, çeşitli konularda bilgi ve tecrübeleri olan kimseleri şahitlik için (veya *şuhûdü'l-adl* olarak) mahkemeye çağırır ve bunların isimleri de sicil kayıtlarının sonuna yazılırdı. Eski bir İslâmî uygulama olan *şuhûd*, kadıyı kontrol ettiği gibi mahkeme kararlarının tarafsız ve uzman bir heyet huzurunda

101 Ronald C. Jennings, “Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, 48 (1978), s. 133-72.

102 *Şuhûdü'l-hâl* arasında gayrimüslim isimlerine de rastlanmaktadır. Bkz. Taş, “Osmanlı Kadı”, s. 36-37.

103 Jennings, “Kadı, Court”, s. 142-8.

alınmasını da sağlamaktaydı...Şehir kethüdasının düzenli olarak bu şâhitler arasında yer aldığını görmekteyiz” demektedir.¹⁰⁴

İlber Ortaylı da oldukça erken bir tarihte Osmanlı Kadısı ve mahkemesi üzerine yaptığı bir çalışmanın¹⁰⁵ farklı yerlerinde *şuhûdü'l-hâl*e şöyle temas etmiştir:

“Şuhûdü'l-hâl, muhtemelen müşavere vazifesini de gören bir kuruldu. Bunlar muhtemelen kadıyı ayrıntıdaki hukuk konularından çok, ticaret ve zanaate veya maliye ve araziye ait sorunlarda mahalli uygulama veya örfî hukuk ve gelenekler konusunda aydınlatmış olabilirler. Teoride ve pratikte İslam kadısının hükmü, sadece iki şâhit tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girer. Bu nedenle İslam ülkelerinde şâhitler, Osmanlı mahkemelerinde de şuhûdü'l-hâl bu fonksiyonu görmekteydi. Bu kimselerin isimleri, sicilde kadının verdiği hükmün veya davanın niteliği yazıldıktan sonra hemen yazılırdı. Osmanlı mahkemesinde verilen hükümlere şâhit olarak imza atmak veya bazı konularda bilirkişilik yapmak her zaman değişik kişilerce yapılıyor. Bunlara toptan şuhûdü'l-hâl deniliyordu ve sürekli bir görev sayılmazdı.”¹⁰⁶

Rifat Özdemir, *şuhûdü'l-hâli*, “mahkemede, yargının başı olan kadı (nâib) ile diğer görevliler bulunmakta idi. Sadece duruşma sırasında mahkeme jürisi diyebileceğimiz *şuhûdü'l-hâl* diye anılan, davaların önem derecesine göre sayıları azalıp çoğalabilen, halli zor konularda zaman zaman kadının (nâibin) bilgilerinden istifade ettiği, sicill-i mahfuza kaydedilen davaların altına imzalarını atan ayrıca bir meclis de bulunuyordu” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁰⁷ Yusuf Halaçoğlu da *şuhûdü'l-hâl*in jüri olarak görev yaptığı kanaatindedir.¹⁰⁸

Son dönem tarihçilerinin *şuhûdü'l-hâl*le ilgili verdikleri bilgilerde ise, mahkemenin aleniyetini sağlama yani yargılamaya tanıklık etme ve yargılamada açıklık ilkesini gerçekleştirme hususu ön plana çıkmaktadır. Geniş ölçüde belgelere

104 Halil İnalçık, “Mahkama: The Ottoman Empire”, *EP*, 1991, VI, s. 4.

105 Ortaylı, 1976-1977 yıllarında yayınladığı üç makaleyi şu kitapta toplamıştır: *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017).

106 Ortaylı, *Kadı*, s. 72-80.

107 Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986), s. 185.

108 “Osmanlı mahkemelerinde kadı'nın yanısıra bir bilirkişilik (Avrupa'daki jüri) kurumu meydana getirilmiş, davaların görüldüğü oturumlarda “*şuhûdü'l-hâl*” veya “*udülü'l-müslimin*” gibi adlar altında yer alan bir şâhitler heyeti nezâretinde dava aleni olarak görülmüştür”. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: TTK, 1995), s. 123-4.

dayanan bu çalışmalar *şuhûdü'l-hâlin* mahiyetini ortaya koymada son derecede başarılıdır. Ancak bu çalışmaların bir kısmında, belgelerle desteklenemeyen birtakım yorumların yapıldığı da görülmektedir.

Hülya Taş, *şuhûdü'l-hâl*i konu alan müstakil bir makale yazmış ve bu hususta daha önce yapılan izah ve yorumları naklettikten sonra *şuhûdü'l-hâl*in bir jüri olmadığını, görülen davanın o andaki izleyicileri ve hem de gelecekte o olayın bir kez daha, herhangi bir sebeple gündeme gelmesi hâlinde bilgilerine başvurulacak tanıklar olduklarını ortaya koymuştur. Hülya Taş ayrıca Boğaç Ergene'nin bu konuyla ilgili verdiği bilgilerin ne derecede temelsiz ve yanlış olduğunu da göstermiştir. Hülya Taş'ın, *şuhûdü'l-hâl*in deneyimli ve eski uygulamaları iyi bilen ve onları nesilden nesile aktaran kimseler olduğu şeklindeki genellemesinin ise ispatı zordur. Bazı vakalar için geçerli olabilecek bu tespitin, mahkemenin işleyişindeki yerini tespit de mümkün gözükmemektedir. Ayrıca, aşağıda zikredeceğimiz Hülya Canbakal'ın çalışmasında da görülen, *şuhûdü'l-hâl* arasında ismine en çok rastlanan kişinin şehir kethüdası olması şeklindeki tespit de İstanbul dışı yani taşra için geçerli bir durumdur.¹⁰⁹

Hülya Canbakal'ın Antep Sicillerinden hareketle *şuhûdü'l-hâl* konusunda yaptığı tespitlerde daha ziyade *şuhûdü'l-hâl*in kimlikleri üzerinde durulmuştur. Kanaatime göre Canbakal'ın *şuhûdü'l-hâl*in, şehrin ayanından oluşan küçük, zengin bir grup olduğu¹¹⁰ ve mahkeme üzerinde baskı oluşturduğu şeklindeki tespitleri abartılıdır. Canbakal, *şuhûdü'l-hâl*i “duruşmaya ve duruşmanın yasallığına tanıklık eden kimseler” olarak tanımlamaktadır.¹¹¹ Kanaatime göre duruşmanın yasal olup olmadığı tespitini yapmayı, *şuhûdü'l-hâl*in fonksiyonları arasına sokmak zordur. Canbakal burada, muhtemelen, *şuhûdü'l-hâl*in mevcudiyetiyle, bulunduğu davaya aleniyet kazandırdığını kastetmektedir. Canbakal'ın, *şuhûdü'l-hâl*le *şuhûdü'l-udûl*'un, yani iki tür şahidin büyük çoğunluğunun aynı adil insanlar havuzundan seçildikleri şeklindeki görüşü de tartışılabilir.¹¹² Zira *şuhûdü'l-udûl*ün, görülen davanın taraflarınca mahkemeye getirildiklerini unutmamak gerekir.

İbrahim Etem Çakır'ın *16. Yüzyılda Ayıntab Şehri* adlı çalışmasında *şuhûdü'l-hâl* konusunda “bilirkişiler mahkemenin işleyişine bizzat etkide bulunup görüşlerini ifade ederken, *şuhûdü'l-hâl* olan kimseler mahkemede, vuku bulan olaylara

109 Taş, “Osmanlı Kadı”, s. 25-44.

110 Bu oluşumda Antep'in Arap dünyasıyla olan yakınlığının payını da unutmamak gerekir.

111 Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayıntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: İletişim, 2009), s. 159.

112 Canbakal, *Ayıntab*, s. 159.

müşahidlik yapmakta, davanın seyrine doğrudan bir etkileri söz konusu olmamaktaydı, *şühûdü'l-hâl*, mahkemenin bütün ahâliye açık olduğunun göstergesidir” gibi oldukça yerinde tespitler yanında “kadı'nın taraf tutmadığının, hasımların iddia ve savunmalarını rahatça yapmalarına imkân verildiğinin anlaşılmasında bu kişiler önemli bir fonksiyon icra etmekteydiler. Mahallin ileri gelenlerinden ve genellikle taraflarla ilgili kimselerden birkaç kişinin oluşturduğu bu heyet, mahkemenin işleyişine ve kadı'nın vereceği hükme karışmayıp, kadının hukuka uygun karar vermesine dolaylı etki ederdi” şeklinde delillendirilmesi oldukça güç görüşler de ileri sürmektedir.¹¹³ Gördüğüm kadarıyla, Çakır'ın farklı kaynaklardaki farklı, bazen de zıt görüşleri bir değerlendirme yapmadan alt alta nakletmesi bir sorun oluşturmaktadır.¹¹⁴

İlahiyatçı Nasi Aslan *şühûdü'l-hâl*le ilgili olarak müstakil bir kitap hazırlamıştır. Nasi Aslan, kitabına “araştırma konumuz olan *şühûdü'l-hâl* kurumu tarihî seyr içerisinde bazen *şühûd*, bazen *'udûl*, bazen *şühûdü'l-kaza*, bazen de *şühûdü'l-'udûl* terimleriyle ifade edilmiştir” gibi yanlış bir tespitle başlamakta ve daha sonra da *şühûdü'l-hâl*in fonksiyonlarını şöyle sıralamaktadır:

“Osmanlı klasik döneminde mahkemede Kadı'nın yanında duruşmalarda hazır bulunan ve genellikle sayıları (farklılık arz etmekle beraber) beş ile on arasında değişen ve kimi zaman da otuza kadar ulaşan aralarında müftü, müderris, emekli kadı ve diğer âlimlerle beraber toplumdan her meslek ve sınıflardan insanların bulunduğu bu topluluğun bazen müşâvere heyeti, bazen verilen karara ve tes-cillere şâhit tutulan müşahidler topluluğu, bazen yargılamanın, usul ve kurallar çerçevesinde yapılıp yapılmadığını gözlemleyen murakebe heyeti, bazen de bir ehl-i vukuf (bilirkişi) olarak görev yaptığını müşâhede ettik.”¹¹⁵

Nasi Aslan, eseri boyunca *şühûd-ü'l-'udûl*= *şühûdü'l-hâl* eşitlemesiyle yaptığı yanlışlığı sürdürmekte ve *şühûdü'l-hâl*e nispet ettiği fonksiyonları ispat için çabalamaktadır.

113 İbrahim Etem Çakır, *16. Yüzyılda Ayntab Şehri* (İstanbul: Yeditepe, 2015), s. 483.

114 Maalesef aynı durum diğer bir doktora tezinde de müşâhede edilmektedir: İbrahim Tüfekçi, “Şer'iyye Sicilleri Işığında İslâm Yargılama Hukukunda Bilirkişilik” (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

115 Nâsi Aslan, *İslâm Yargılama Hukukunda Şühûdü'l-Hâl, Jüri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), s. 13, 17.

Ekonomist Boğaç Ergene de Çankırı ve Kastamonu bölgesindeki hukuki uygulamalarla ilgili çalışmasında¹¹⁶ *şuhûdü'l-hâle* de yer vermiştir. Hülya Taş'ın, yukarıda zikrettiğimiz makalesinde, Boğaç Ergene'nin çalışmasındaki önemli hatalara işaret ettiğini belirtmiştik.¹¹⁷ Boğaç Ergene'nin, *şuhûdü'l-hâli* ücretli mahkeme personeli arasında sayma gibi hatalı bir tespitle bulunması sicil kayıtlarını değerlendirmede yeterli hassasiyeti göstermediğini düşündürmektedir. Ergene'nin *şuhûdü'l-hâlle*, *şuhûdü'l-udûl* ve ehl-i hibre/ehl-i vukufu birbirine karıştırdığı, *şuhûdü'l-hâle*, mahkeme şahitlerinin tezkiyesi, ehl-i vukufluk yapma gibi görevler yüklediği görülmektedir.¹¹⁸ Ergene'nin çalışmasının sorunlu diğer bir yönü de, Kastamonu ve Çankırı gibi iki taşra kazasının sınırlı sayıdaki siciline dayanarak yaptığı genellemeler ve bu genellemelerde de açıkça Osmanlı hukuk siteminin zafiyetini ortaya koymak için aşırı gayret sarfetmesidir.¹¹⁹ Ayrıca Ergene'nin, bir olayla ilgili sicil kaydının kaynağını verirken Çankırı Şeri Sicilleri c. 8, s. 29-53 gibi göndermelerde bulunması da ilginçtir! Bahsedilen sayfa aralığında helvacı esnafı narhı, vakıf kayıtları arasında, atıf yapılan doğru belgeyi bulmak da okuyucuya düşmektedir.

Ergene'nin daha sonra yayınladığı kitabındaki¹²⁰ *şuhûdü'l-hâl*in ne tür meslek mensuplarından oluştuğu ve bu kişilerle görülen davaların konusu arasında bir irtibat kurulup kurulamayacağına dair tespit ettiği verilere dayanan görüşleri ise dikkate değerdir. Ancak küçük bir bölgedeki mahkemede bulunan *şuhûdü'l-hâl*in yapısıyla ve fonksiyonuyla ilgili çıkarımların İstanbul mahkemeleriyle ne

116 Boğaç A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in The Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)* (Leiden: Brill, 2003).

117 Taş, "Osmanlı Kadı", s. 26. Boğaç Ergene, daha sonra aynı konuda Metin Coşgel ile birlikte yayınladıkları kitapta (Metin Coşgel, Boğaç A. Ergene, *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016)), şaşılacak bir şekilde, Hülya Taş'ın bu çalışmasına yer vermemiştir.

118 Ergene, *Local Court*, s. 25, 28-30. Fariba Zarinebaf'ın da *şuhûdü'l-hâlle*, ehl-i vukufu karıştırdığı ve bu yüzden *şuhûdü'l-hâli*, expert witnesses (uzman şahitler) olarak tanımladığı görülüyor. Bkz. *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800* (Berkeley: University of California, 2010), s. 155-156.

119 Ergene, sicillere dayalı bu eserinde Osmanlı adalet sisteminin ne kadar kötü olduğunu göstermeyi kendisine misyon edinmiştir. Çıkarımlarının çoğu faraziyelere, çoğu kere de kaynakları yanlış değerlendirmesine dayanmaktadır. Ancak eseri Batı'da başlıca başvuru kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Bu konuda bizim hukuk tarihçilerimizin ne düşündüklerini bilemiyorum.

120 Coşgel, Ergene, *The Economics*, s. 77-101.

derecede örtüşüğünü ortaya koymadan bu konuda bir genelleme yapmak mümkün değildir.¹²¹

C. Wilkins, *şuhûdü'l-hâli* “notarial witnesses” (noterlik yapan şahitler) olarak tanımlamaktadır.¹²² Sadece Halep şehrine âit kadı sicillerinden hareketle böyle bir tanımlama yapmak mümkündür. Çünkü İstanbul dışındaki şehirlerde, özellikle de Arap dünyasında, *şuhûdü'l-hâl* genellikle mahkeme çalışanları ile, askerî ve idârî personelden oluşmaktadır.

Timur Kuran ve Scott Lustig de Osmanlı hukuk sistemini değerlendirirken *şuhûdü'l-hâl* in mahkeme tarafından tayin edilmiş resmî görevliler olduğunu ve sadece müslümanların arasından seçildiği için de müslüman-gayrimüslim davalarında, müslümanların görüşlerine daha sempatik yaklaşabileceklerini söylemektedirler.¹²³ James E. Baldwin’ın de, Kahire’deki *‘udûl/şuhûd* uygulamasıyla Osmanlılardaki *şuhûdü'l-hâli* birbirine karıştırdığı görülmektedir.¹²⁴

Tarihçiler, *şuhûdü'l-hâl* in fonksiyonlarıyla ilgili olarak hukuk tarihçilerinden farklı olarak şu bilgileri de vermektedirler:

1. Muhtemelen varlıklarıyla kadı üzerinde kontrol ve baskı oluşturuyorlardı.
2. İsimlerini belgenin altına koyarak kadının verdiği kararın doğru ve âdil olduğunu tasdik etmiş oluyorlardı.
3. Mahkeme kararlarının tarafsız ve uzman bir heyet huzurunda alınmasını sağlamaktaydılar.
4. Şehir kethüdası düzenli olarak bu şahitler arasında yer almaktaydı.

121 Wilkins’in, Abraham Marcus’un (1969) Halep şehri üzerinde yaptığı çalışmadan da (*The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press 1989)) yararlanarak vardığı, “şehrin büyüklüğünün/nüfusunun, mahkemenin işleyişinde ve şekillenmesinde önemli bir yeri olduğu” şeklindeki sonuç ile Canbakal ve Ergene’nin *şuhûdü'l-hâl* ile ilgili tespitlerinin, bu hususun dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğine dâir kanaati, son derecede yerindedir. Bkz. Charles Wilkins, “Witnesses and Testimony in the Courts of Seventeenth-Century Ottoman Aleppo”, *Lire et écrire l’histoire ottomane*, ed. Vanessa Gueno, Stefan Knost (Beirouth: Orient Institut Beirut, 2015), s. 123.

122 Wilkins, “Witnesses”, s. 113-4.

123 Timur Kuran, Scott Lustig, “Structural Inefficiencies in Islamic Courts: Ottoman Justice and Its Implications for Modern Economic Life”, *Working Papers* (Durham: Duke University, December 2010), no. 52.

124 Baldwin, *Islamic Law*, s. 36, 37, 170-1.

5. Bunlar muhtemelen kadıyı ayrıntıdaki hukuk konularından çok, ticaret ve zanaate veya maliye ve araziye ait sorunlarda mahalli uygulama veya örfî hukuk ve gelenekler konusunda aydınlatmaktaydılar.
6. Osmanlı mahkemesinde verilen hükümlere şâhit olarak imza atıyorlar veya bazı konularda bilirkişilik yapıyorlardı.
7. *Şuhûdü'l-hâl* jüri olarak görev yapmaktaydı.
8. *Şuhûdü'l-hâl*, deneyimli ve eski uygulamaları iyi bilen ve onları nesilden nesile aktaran kimselerdi.
9. *Şuhûdü'l-hâl*le *şuhûdü'l-udûl*, yani iki tür şâhidin büyük çoğunluğu aynı adil insanlar havuzundan seçiliyordu.
10. *Şuhûdü'l-hâl* ücretli mahkeme personeliydi.
11. Mahkeme tarafından tayin edilmiş resmî görevlilerdi.
12. Sadece müslümanlar arasından seçilmekteydi.

*Şuhûdü'l-hâl*le ilgili olarak hukuk tarihçilerinin ve tarihçilerin yaptıkları yanlış yorumların başlıca üç sebebi vardır. Birincisi, *şuhûdü'l-hâl* üzerinden, Osmanlılar için ortaya gelişmiş bir hukuk sistemi koyma isteğidir. İkincisi, küçük bir bölgede yapılan uygulamalardan, daha doğrusu usulsüzlüklerden hareketle genellemeler yapılmasıdır.¹²⁵ Üçüncüsü ve en önemlisi ise bilgi eksikliği dolayısıyla *şuhûdü'l-udûl udûlü'l-müslimîn*, *şuhûdü'l-hâl*le eşdeğer olarak görülmesi ve *şuhûdü'l-udûl* ile ilgili olarak kaynaklarda yer alan fonksiyonların *şuhûdü'l-hâl*e nispet edilmesidir.

III

Acaba *şuhûdü'l-hâl*, Osmanlıların adalet sistemine getirdikleri yeni bir uygulama mı, yoksa bu kurum daha önce Orta Çağ İslâm dünyasında görülen bir uygulamanın devamı mıydı? Sanırım bu sorunun cevabı bize *şuhûdü'l-hâl*in yapısını ve fonksiyonlarını açıklamakta son derecede yardımcı olacaktır.

---

125 Dror Ze'evi'nin bu konudaki "her mahkeme veya en azından bir bölgedeki mahkemeler ayrı ayrı değerlendirilmeli. Farklı dönemler için de farklı değerlendirmeler yapılmalı" şeklinde yaptığı uyarısı siciller üzerinde çalışanlar daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bkz. "The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal", *Islamic Law and Society*, V/1 (1998), s. 35-56.

Kaynaklarda, mahkemelerde görülen davalarla ilgili hususları kayıt altına almanın, Orta Çağ İslâm dünyasında çok erken tarihlerden itibaren uygulandığına ve mahkemelerde sicil kayıtları tutulduğuna, hüccet hazırlandığına dair birçok rivayet mevcuttur.¹²⁶ Kindî'nin bir rivâyetinden anlaşıldığına göre 40/660 gibi erken bir tarihte kadılar hüccet düzenlemekteydiler.¹²⁷ Genellikle III-V/IX-XI. asra ait, papirüs üzerine yazılmış hüccetler, iş akitleri nikâh izinlerini ihtiva eden bu tür belgelerden bir kısmı günümüze ulaşmıştır.¹²⁸ Kaynaklarda Eyyûbiler ve Memlûkler döneminde kadıların tuttukları sicilleri kendilerinden sonra gelen kadılara devrettiklerine dâir de kaynaklarda bazı rivayetler vardır.¹²⁹

Divan'da düzenlenen belgelerin erken dönemlerden başlayarak sarayda belli bir yerde saklandığına dair de rivayetler bulunmaktadır. M. Bravmann, Belâzûrî'nin "Beytü'l-karâtîs"¹³⁰ diye adlandırılan bir bölümün, 68/687 tarihinden itibaren Divan'a bağlı olduğu" şeklindeki rivayetine dayanarak, bunun devlet arşivi olarak telakki edilebileceğini ileri sürer.¹³¹ Taberî de, Divan'da papirüse yazılmış belgelerin saklandığı bölüme "Beytü'l-karâtîs" denildiğini nakletmektedir.¹³² Divân'da kırtas üzerine yazılı belgeler belli bir yerde muhafaza ediliyor ve resmî belge olarak kullanılıyor olmalıydı ki Ebû İshak eş-Şîrâzî¹³³ ve Muvaffakuddin el-Makdisî,¹³⁴ hukuki bir meseleden bahsederken, "Beytü'l-mâlden elinde bir kırtas varsa", "Beytü'l-mâlden elinde bir kırtas yoksa" şeklinde ifâdeler kullanmaktadırlar. Kalkaşendî'nin naklettiğine göre Halife Müstersîd Billâh (hilafeti 512/1118-529/1134) Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî'ye, Divânü'l-Kazayı, mevcut sicil, hüccet, mahzar ve diğer belgelerle birlikte şâhitlerin huzurunda teslim alması için bir

126 Bazı örnekler için bkz. Wael b. Hallaq, "The qādî's dîwân (sijill) before the Ottomans", *BSOAS*, 61, no: 3 (1998), s. 426-9.

127 Muhammed es-Su'ûd ez-Za'bî, *el-Kadâu ve'l-Kudât fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, münzû Kıyâmihâ hattâ Nihâyeti'l-Asri'l-Ümevî* (Dımaşk: Dâru İhsan, 1992), s. 238.

128 Bkz. dipnot 26.

129 Christian Müller, "The Haram al-Şharîf Collection of Arabic Legal Documents in Jerusalem: A Mamlûk Court Archive?", *Al-Qantara*, XXXII/2 (2011), s. 456-7.

130 Papirüsler evi, papirüslerin saklandığı yer. Bilindiği gibi Abbasi döneminin ilk asrında Divan'da üretilen belgelerin yazımında papirüs (kırtas/çoğulu: karatis) kullanılmaktaydı.

131 Meir M. Bravmann, "The State Archives in the Early Islamic Era", *Arabica*, 15 (1968), s. 88-9.

132 et-Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, VI, s. 144.

133 Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, III, s. 403.

134 Muvaffakuddin el-Makdisî, *el-Kâfi*, IV, s. 243.

ferman göndermişti.¹³⁵ Kaynaklardaki rivayetlerden anlaşıldığına göre Abbasiler döneminde Bağdad'da bir devlet arşivi oluşmuştu. Ancak bu arşivden çok az sayıda belge günümüze ulaşabilmiştir.¹³⁶ Memlükler döneminde de devlet dairelerinde düzenlenen belgeler arşivlerde muhafaza edilmekteydi. Konrad Hirschler, bu dönemde merkezî bir devlet arşivi yerine, çeşitli birimlerin oluşturduğu müstakil arşivlerden¹³⁷ bahsetmenin daha doğru olacağı kanaatindedir.¹³⁸

İslâm dünyasındaki kaza sistemi VI/XII. asırdan itibaren Eyyûbiler ve Memlükler tarafından devam ettirilmiştir.¹³⁹ Memlüklerde, mahkemelerin işleyişi ile ilgili bir sistem oluşmuştu. Memlükler dönemine âit biyografik kaynaklarda bu dönemde mahkemelerde görevli olduğu ifade edilen birçok kâtibin, sicil ve mahzar yazmadaki maharetlerinden söz edilmesi, bu dönem mahkemelerinde bu tür işlemlerin gerçekleştirildiğini gösterir.¹⁴⁰

Memlük mahkemelerinde, daha önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi dava konusuyla ilgili şâhitler (*şehâdetü'l-edâ*) dışında, bu şâhitlerin tadil ve tezkiye-i ile mahkemede belge üretimi ve tasdiki için kadılar tarafından tayin edilen ve *şuhûdü'l-'udûl* olarak adlandırılan maaşlı/kadrolu personel bulunmaktaydı. Nüveyrî, birinci grup şâhitleri *şuhûdü'l-asl* ikinci grup şâhitleri ise *şuhûdü'l-fer'* olarak isimlendirmektedir.¹⁴¹ *Şuhûdü'l-fer'*in içinde *şuhûdü'l-'udûl* ile çeşitli sebeplerle mahkemeyi takip etmek üzere hazır bulunan kimselerin oluşturduğu bir şâhit grubu daha vardı.¹⁴² Dava konusu ile ilgili şâhitlerin dışındaki bu kadro (*şuhûdü'l-'udûl*) ve kadrosuz şâhitlerin en önemli görevi, yargılama sürecine/mahkemenin yapıldığına ve mahkeme sonunda belgelerin hazırlanması ve tasdik edilmesine tanıklık etmektir.

135 Kalkaşendi, *Subhu'l-Aşâ*, X, s. 274. Hallaq, "qâdî's dîwân", s. 426'dan naklen.

136 Maaik van Berkel, "Reconstructing Archival Practices in Abbasid Baghdad", *Journal of Abbasid Studies*, I (2014), s. 9.

137 Burada kastedilen belli miktarlarda, birtakım yerlerde, korunmuş belgelerdir.

138 Konrad Hirschler, "From Archive to Archival Practices: Rethinking the Preservation of Mamluk Administrative Documents", *JOAS*, 106/1 (2016), s. 2-10, 18.

139 Maaik Van Berkel, "Archives and Chanceries: pre-1500, in Arabic", *EI*³, 2013, s. 28.

140 Hallaq, "qâdî's dîwân", s. 424.

141 Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Kavmiyye, 1423), IX, s. 149. Ayrıca bkz. Tâcüddin es-Sübki, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (y.y., 1413), III, s. 60, 126.

142 Kudüs belgelerine göre bu şâhitlerin sınıflandırılması için bkz. Christian Müller, *Der Kadi und seine Zeugen: Studie der mamlukischen Haram-Dokumente aus Jerusalem* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013), s. 56-7, 282-335.

Memlûk belgelerinde şâhitlerin isimlerinden önce, yaptıkları şâhitliği anlatmak için farklı ifadeler kullanılmaktaydı. Dava şâhitleri (*şehâdetü'l-edâ*) için genellikle *eşhedü* (şehâdet ederim), *eşbedeni bi-zâlike* (Bu konuda şâhitlik etmek için çağrıldım) gibi ifadeler,¹⁴³ diğer şâhitler ise genellikle aşağıda zikredilen sözcükler tercih edilmekteydi.

Memlûkler dönemine (1250-1517) ait mahkeme kayıtlarında, belgelerin sonunda yer alan şâhitler (*şuhûdü'l-udûl*), yaptıkları işin mahiyetini/fonksiyonlarını belirtmek/anlatmak için genellikle şu ifadeleri kullanmışlardır: “*hadartü meclise'l-mezkûr* (mezkûr celsede bulundum),¹⁴⁴ *hadartü meclise'd-da'vâ* (davanın celsesinde bulundum), *hadartü meclise'l-hükmi* (karar verme celsesinde bulundum),¹⁴⁵ *hadartü'd-da'vâ ve'l-cevâb ve meclise'l-mu'ayyen* (iddia ve cevapta ve belirtilmiş celsede bulundum),¹⁴⁶ *vakaftü 'ale'l-mezkûr* (zikredilene vâkif oldum)¹⁴⁷ *şehidtü/şehide/eşhedü bi-mazmunihî* (muhtevasına şâhit oldum),¹⁴⁸ *şehidtü 'ala zâlik/şehidtü 'aleyhim bi-zâlike* (buna şâhit oldum),¹⁴⁹ *eşhedü 'aleyhi bi-zâlike* (buna şehadet ederim),¹⁵⁰ *semi'tü kelâmehüma* (her ikisinin de söylediklerini işittim),¹⁵¹ *eşhedü 'ala ikrarihîm halâ Ramazan* (Ramazan hariç diğerlerinin ikrarına şehadet ederim),¹⁵² *şehidtü 'ala ikrarihi bi-zâlik* (bu şekildeki ikrarına şâhitlik ederim).¹⁵³

Meselâ bir köle azadıyla ilgili Kudüs Şâfi Mahkemesi'nin verdiği Safer 797/ Aralık 1394 tarihli kararın sonunda şâhitler isimlerini yazmadan önce “*hadartü meclise'l-mezkûr*” (mezkûr celsede bulundum), *hadartü'l-meclise'l-müşârin-ileyh*

143 Müller, *Der Kadi*, s. 56; Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden*, s. 158. Ramazan 908/Şubat 1503 tarihli bir belge için bkz: Muhammed Muhammed Emin, *Fihristü Vesâ'iki'l-Kâhire hatta Nihâyeti 'Asri Selâtini'l-Memâlik* (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1981), s. 347-52.

144 Kamil Cemil Aselî, *Vesâ'ikü Makdisiyyeti Târihiyye* (y. y.: Müessesetü Abdülhamid Şuman, 1985) c. II, s. 20.

145 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 23.

146 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 26.

147 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 40.

148 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 51, 53, 64, 98.

149 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 42, 63, 78, 87, 103, 107, 113.

150 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 76, 89.

151 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 70.

152 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 74.

153 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 83, 92.

(ismi geçen in celsesinde bulundu)m)¹⁵⁴ şeklinde bir ifade kullanmışlardır.¹⁵⁵ Yine aynı mahkemede gaiblik konulu bir davada yapılan şahitlikle ilgili Rebiü'l-ahir 745/Eylül 1344 tarihli hüccetin başında *şuhûdü'l-udûl* için "isimlerini kendi yazılarıyla yazan şahitler" denilmiş, hüccetin sonunda da şahitler, isimlerini yazmadan önce, davaya şahitlik ettiklerini "*eşhedü bi-mazmûnibi*" (belgede yazılanlara şahitlik ederim) şeklinde belirtmişlerdir.¹⁵⁶ İsimlerinin bizzat kendilerinin tarafından yazıldığını belirtmek için de isimlerinden önce "*ketebehü*" sözcüğünü koymuşlardır. "İki taraf arasında alım-satım işlemine şahitlik ederim" türünde cümleler kullanan şahitler de vardır.¹⁵⁷ Birkaç kişinin öldürüldüğü bir cinayet davası dolayısıyla hazırlanan mahkeme kaydında, olayın şahitleri metnin içinde verilmiş, *şuhûdü'l-udûl* ise isimlerini belgenin altına, "*vakaftü 'alâ katli'l-mezkûrin...*" dedikten sonra yazmışlardır.¹⁵⁸

Memlük belgelerindeki *şehide/şühide/şehidtü* sözcüğü her zaman şahidin dava konusuyla ilgili bir hususa şehadet ettiğini göstermemektedir. "*Şehide/şühide*" kelimesinin "*hadara*" (hazır bulundu) anlamında da kullanıldığını biliyoruz.¹⁵⁹ Burada kastedilen, yazılan kayda veya düzenlenen belgeye şahitlik edildiğidir. Yani görülen davanın veya hazırlanan hüccetin yazıya geçirildiği sürece şahit olduğudur. Bu husus bir ev satışı dolayısıyla düzenlenmiş bir belgede çok açık olarak görülmektedir. Şahitler, davada adı geçen Muhammed b. İsmail b. el-Kasım'ın ikrarına şahit olduklarını şöyle ifade etmişlerdir: *şehide Muhammed b. Abdillâh el-Hâzîmî 'alâ ikrâri Muhammed b. İsmail b. el-Kasım* (Muhammed b. Abdullâh el-Hâzîmî, Muhammed b. İsmail b. el-Kasım'ın ikrarına şahitlik eder).¹⁶⁰ *Şehide/şehidtü* kelimesinin aynı zamanda *hadaral/hadartü* anlamına da geldiğini gösteren başka kayıtlar da vardır. Kudüs Şâfi Mahkemesi'ne ait Muharrem 796/Kasım 1393 tarihli bir kayıтта mahkemede görevli *şuhûdü'l-udûl*den ikisi isimlerinden önce "*şehidtü 'aleyhi bi-zâlik*" biri de "*hadartü zâlik*" ifadesini kullanmışlardır.¹⁶¹ Rumeli kazaskeri

154 Aselî, *Vesâ'ikü*, I, s. 223.

155 Aselî, *Vesâ'ikü*, I, s. 223. "*hadartü*" sözcüğünden sonra genellikle "*şehidtü*" sözcüğünün de kullanıldığı görülüyor. Mesela bkz. Aselî, *Vesâ'ikü*, I, s. 272.

156 Aselî, *Vesâ'ikü*, I, s. 228.

157 Aselî, *Vesâ'ikü*, I, s. 251.

158 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 132-4.

159 Abdullâh b. Mahmud el-Mavsîlî, *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), II, s. 139; Şemseddin es-Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), XVI, s. 112.

160 Khan, *Arabic Legal*, s. 88-89, Bazı başka örnekler için bkz. s. 173-4; 195-6; 215-6.

161 Aselî, *Vesâ'ikü*, II, s. 60.

Fenari-zâde, yazdığı bir hüccetin altına, şuhûdü'l-hâlin isimlerinden önce “*şehide bi-mâ fihî*” sözcüğünü kullandığı ve bu ifâdenin dava şâhitleri için kullanılması gerektiğini söyleyerek kendisini tenkit eden İbn Kemal'e yazdığı cevapta, buradaki *şehide* kelimesinin *hadara*, yani hazır bulundu manasında olup *şuhûdü'l-hâl* için kullanıldığı şeklinde cevap vermiştir.¹⁶²

Bazen dava konusuyla ilgili tanıklar belgenin altına yazılmakta ancak bu kimselerin dava konusunun şâhitleri olduğu kaydın içinde belirtilmektedir. Mesela Kudüs'teki bir evle ilgili görülen dava kaydının başında “davanın şâhitleri isimlerini belgenin sonuna koyan kimselerdir” denilmiş ve 24 kişinin isimleri zikredilmiştir.¹⁶³ Safer 643/Temmuz 1245 tarihli bir nikâh hüccetinde, hüccetle ilgili şâhitler, belgenin başında “belgenin altındaki şâhitler, Yusuf b. Abdülhamid'in kızının hüccetini biliyorlar...” şeklindeki bir ifâdeden sonra konuyla ilgili şâhitliklerini yapmaktadırlar. Belgenin sonunda verilen üç şâhidin isimleri, okuma yazma bilmediklerinden, huzurlarında, başka kimseler tarafından yazılmıştır. Belgenin sonunda ise mahkemede bu işlemlerin yapılmasına şâhit olan dört kişinin isimleri (*şuhûdü'l-udûl*) “*hadartü*” (hazır oldum, buldum) başlığı altında verilmiştir.¹⁶⁴ Aynı şekilde bir uygulama da 23 Şaban 908/Şubat 1503 tarihli bir alım-satım belgesinde¹⁶⁵ görülmektedir. Davanın şâhitleri (edâ şâhitleri), isimlerini belgenin alt kısmında *eşhedü* (şâhitlik ediyorum) sözcüğünden sonra yazmışlardır.¹⁶⁶ Yargılama sürecinin şâhitleri ise belgenin sonunda yargılamaya şâhitlik ettiklerini “*şehide bi-mazmûnihi*” diyerek belirtmişlerdir.

Memlûklerdeki bu uygulama Selçuklular, Beylikler ve Osmanlıların ilk dönemlerinde de devam etmiştir. Selçuklu, Anadolu beylikleri ve XV. asır öncesi Osmanlı belgelerinde de şâhit isimlerinden önce *şehide bihi*, *şehide bimâ fihî/yeşhedü bi-ma fihî*, *şehide bi-zâlike*, *şehide ale'l-ikrâri*, *şehide bi-mâ tazammunihi*, *şehide bi-mazmunihi/yeşhedü bi-mazmûnihi/şehedü bi-mazmunihi*, *şehide bihi*

162 Mehmet Gel, “Kanunî Devrinde “Müftî” ile Rumeli Kazaskeri Arasında bir “Hüccet-i Şer’iyye” İhtilâfi Yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLII (2013), s. 63.

163 Aselî, *Vesâ'ikü*, I, s. 277. Diğer bir örnek için bkz. Khan, *Arabic Legal*, s. 245.

164 Raif Georges Houry, *Chrestomathie De Papyrologie Arabe* (Leiden: Brill, 1993), s. 24.

165 Emin, *Fihristü*, s. 333-44.

166 İslâm hukukçularının çoğunluğu edâ şâhitlerinin *eşhedü* (şâhitlik ederim) ifâdesini kullanmalarının şart olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz: Yıldız, “İslam Yargılama”, s. 29.

sübûten şeklinde ifadelere rastlanması¹⁶⁷ bize, hukuki belgelerin oluşumundaki Memlûk tesirini gösterir. Bu belgeler şekil bakımından da Memlûk belgelerine benzemektedir.¹⁶⁸

Bilindiği gibi Osmanlılar mâli konularda İlhanlılardan,¹⁶⁹ ilmî ve adli konularda da Memlûkler yoluyla İslâm dünyasından aldıkları birçok uygulamayı¹⁷⁰ bazı değişikliklerle kendilerine uyarlayarak devam ettirmişlerdir. Günümüze ulaşan belgelerden, Abbasilerden sonra Eyyübîler ve Memlûkler gibi diğer İslâm devletlerinde de uygulanan sicil tutma esaslarının, bazı farklılıklarla birlikte Osmanlı kaza sisteminin işleyişinde de tatbik edildiği görülmektedir.¹⁷¹ Ancak Osmanlılar, Memlûklerin sicil tutma usullerini devam ettirmekle birlikte, mahkemelerde düzenlenen belgelerin kayıt altına alınmasını ve belli merkezlerde toplanmasını da mecburi hâle getirerek kurumsal mahkeme arşivlerinin oluşumunda da çığır açmışlardır. Yani, mahkeme kayıtlarını bir arşivde tutma, bunlara resmi bir hüviyet kazandırma ve gerektiğinde de hukuki belge olarak kullanma şeklinde geliştirilen sistem, tarihte tamamen Osmanlılara özgü bir durumdur.¹⁷²

167 Çeşitli örnekler için şu çalışmalara bakılabilir: İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir* (İstanbul: Numune Matbaası, 1945), s. 394-401; Osman Turan, "Selçuk Türkiye'si'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, XVI/62 (1952), s. 258-9; M. Zeki Oral, "Selçuklu Devri Vesikalari: Sultan Hatun Senedi", *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 387; Ekrem Tak, "Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009; Nuri Taşkın, "Osmanlı Diplomatasında Müllnameler" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012.

168 II. Keykavus'un bir mülk satışı dolayısıyla düzenlenen hüccetde şahitlerin verilmiş şekli tamamen Memlûk dönemi uygulamalarını yansıtmaktadır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "İkinci Keykavus'un Bir Müllnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 57-69.

169 Bilgin Aydın, Rifat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008), s. 13-14.

170 Abdurrahman Atçıl, "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 38 (2017), s. 89-121.

171 Christian Müller, "The Power of the Pen: Cadis and their Archives", *Manuscripts and Archives: Comparative Views on Record-Keeping*, yay. haz. Alessandro Bausi, Christian Brockmann, Michael Friedrich, Sabine Kienitz (Berlin: De Gruyter, 2018), s. 379.

172 Reem A. Meshal, *Sharia and the Making of the Modern Egyptian: Islamic Law and Custom in the Courts of Ottoman Cairo* (Cairo: The American University in Cairo Press, 2014), s. 104-5.

Osmanlılarda, mahkemelerde dava ilgili şahitleri (edâ şahitliği) ile ilgili usul ve esaslar şüphesiz ki fıkıh ve ahkâmü'l-kudât kitaplarında belirtildiği şekillere uyularak yerine getirilmekteydi. Ancak mahkemelerin bu usûl ve esâsları uygulamak için takip ettikleri yollar, İslâm dünyasında Osmanlı öncesi asırlarda oluşan uygulamalardan yararlanılarak düzenlenmişti. Meselâ, dava şahitlerinin tadil ve tezkiyesi bağlamında Osmanlıdaki uygulamalar, Hassâf'ın (ö. 260/874) kendi döneminde yapılan işlemlerle ilgili naklettikleri ile tamamen örtüşmektedir.¹⁷³ Bunun gibi *şehâdetü't-tahammüle*¹⁷⁴ giren *şuhûdü'l-hâl* müessesesi de Osmanlıların kendi icadları olmayıp Osmanlılara İslâm dünyasından Memlükler vasıtasıyla gelmiş olmalıdır. Osmanlılar döneminde mahkemelerde kullanılan *şuhûdü'l-hâl* uygulamasının Memlüklerdeki *şuhûdü'l-'udûlün/ 'udûlün* tadil edilmiş bir şekli olduğunu, Memlükler dönemi (1250-1517) mahkemelerinde tespit edilmiş kayıtlardan ve XX. asrın sonlarında bulunan bazı belgelerden¹⁷⁵ takip etmek mümkün olabilmektedir.

Bu belgelerden anlaşıldığına göre Memlük kaza sistemindeki *şuhûdü'l-'udûl*, yapı ve fonksiyonlarının bir kısmını kaybederek Osmanlı şuhûdü'l-hâlinde varlığını

173 Farhat J. Ziadeh, "Integrity (*Adâlah*) in Classical Islamic Law", *Islamic Law and Jurisprudence*, ed. Nicholas Heer (Seattle: University of Washington Press, 1990), s. 79-80.

174 Tabakat kitaplarında birçok *şuhûdü'l-'udûlün*, fıkıh kitaplarında farz-ı kifâye olduğu belirtilen şehâdetü't-tahammülle hayatlarını kazandıkları belirtilir. İbn Tağriberdi Kadî'l-kudat Şemseddin Muhammed b. İsmail'in (849/1445), ve Şemseddin Muhammed b. Ali'nin (ö. 850/1450) bir süre bu şekilde kazanç elde ettiklerini nakleder: *ve tekessebe bi-tahammülü's-şehâde müddeten* (İbn Tağriberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, XV, s. 509, 513).

175 Günümüze ulaşmış Osmanlı öncesi mahkeme kayıtları bazı çalışmalarda tanıtılmıştır. 1974-1976 yıllarında Kudüs'teki Islamic Museum'da keşfedilen Memlükler dönemine âit 900 civarında belgenin kataloğu Donald P. Little tarafından hazırlanmıştır: Linda S. Northrup, Amal A. Abul-Hajj, "A Collection of Medieval Arabic Documents in the Islamic Museum at the Hâram al-Şarîf", *Arabica*, 25 (1978), s. 282-91; D. P. Little, *A Catalogue of the Islamic Documents From al-Hâram aş-Şarîf in Jerusalem* (Beirut: Franz Steiner Verlag, 1984). Bu belgeler arasında Kudüs Mahkemesi'nde görülen davalarla ilgili olarak tutulan kayıtlar da vardır. Bu belgelerin bir kısmı Kamil Cemil Aseli tarafından neşredilmiş (*Vesâ'ikü Makdisiyyeti*, II, s. 11-171); Christian Müller de bu belgeleri kullanarak Memlük mahkemesiyle ilgili bir çalışma yapmıştır. (Müller, *Der Kadî*). Erdebil'de (Azerbeycan) bu döneme âit bulunan mahkeme kayıtları üzerinde Monica Gronke bir doktora tezi hazırlamıştır. (Gronke, *Arabishe und persische Privaturkunden*); Emin, *Fibristü*.

Osmanlı öncesi dönemden günümüze ulaşan belgelerle ilgili geniş bilgi için bkz: Jürgen Paul, "Archival Practices in the Muslim World Prior to 1500", *Manuscripts and Archives: Comparative Views on Record-Keeping*, yay. haz. Alessandro Bausi, Christian Brockmann, Michael Friedrich, Sabine Kienitz (Berlin: De Gruyter, 2018), s. 342-8.

sürdürmüştür. Osmanlılarda *şuhûdü'l-udûl*'ün en önemli görevlerinden olan hüccet düzenleme, mahkeme kâtipleri tarafından yapılmaya başlanmış ve şâhitlerin tadil ve tezkiyesi için de yeni bir sistem geliştirilmiştir. Bu yüzden *şuhûdü'l-udûl* sisteminin, *şuhûdü'l-hâl*e dönüşümünde, mahkemenin herkese açık olarak cereyan ettiğini gösterme yanında, görülen davalara ve düzenlenen belgelere şâhitlik etmek ön plana çıkmış ve bu husus *şuhûdü'l-hâl*in en önemli fonksiyonu hâline gelmiştir. Şuhûdü'l-hâl, *şuhûdü'l-udûl*'ün sadece bu fonksiyonu geçmiştir. Osmanlı mahkemelerinde *şuhûdü'l-udûl* tabiri, dava şâhitleri için kullanıldığından,¹⁷⁶ bu ismi devam ettirmenin karışıklık yaratacağı düşünülmüş ve bu şâhitler için farklı bir tabir arayışına gidilmiş ve *şuhûdü'l-hâl*de karar kılınmıştır.

Şuhûdü'l-hâl Osmanlılara özgü bir ifâdedir. Memlûkler dönemi kaynaklarında *şuhûdü'l-hâl* türü bir ifâdeye rastlanmamaktadır. Sadece iki kaynakta *şuhûdü'l-hâl*in fonksiyonunu belirten ifâdeler geçmektedir. İbn Ferhûn (ö. 799/1397), bir celsede kadî'nın huzurunda gerçekleşen ikrar veya inkâr durumunda buna şehâdet edecek kimseleri *şuhûdü'l-meclis* (celsenin şâhitleri) olarak tanımlar.¹⁷⁷ Zehebî (ö. 748/1347) ise cereyan eden bir hadiseyi anlatırken "*hadara cemâ'atü 'udûl ve şâhedü'l-hâl* (adaletli kimseler bulundular ve olanı biteni gördüler) demektedir.¹⁷⁸

Burada akla şöyle bir soru gelebilir. Osmanlılar kaza sistemine *şuhûdü'l-udûl*'ü bütün fonksiyonlarıyla alamazlar mıydı? Alamazlardı, çünkü Osmanlılar, ilk iki aşırda yeterli sayıda eğitilmiş kimse olmadığı için mahkemelerde *şuhûdü'l-udûl*'ün fonksiyonlarını icrâ edecek heyetler teşekkül ettiremezlerdi. Muhtemelen bunun farkında olduğundan, bu heyetin isimlendirilmesinde, bu şâhitler topluluğunun en önemli fonksiyonu hâline gelen, mahkemenin görüldüğüne ve aleniyetine işâret eden bir tabir aranmış ve *şuhûdü'l-hâl* ibaresinde karar kılınmıştı.¹⁷⁹ Ancak yukarıda görüldüğü gibi, *şuhûdü'l-hâl* tabirinin kullanımına hemen geçilmemiş,

176 Bu yüzden *şuhûdü'l-hâl*in, *şuhûdü'l-udûl* ile aynı olduğunu söylemek doğru olmayıp, hukuk tarihçilerinin *şuhûdü'l-hâl*i mahkemede kadının yardımcıları arasında göstermiş olmaları da bu yanlış yönelmenin bir başlangıcıdır.

177 İbn Ferhûn, *Tabsiratü'l-Hükkâm* (y.y.: 1986), I, s. 196-97.

178 Zehebî, *Tarihü'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993), II, s. 386.

179 Bu heyete isim arayışında farklı seçenekler de düşünülmüş olmalıdır. Zira Üsküdar Mahkemesi'nin 1 numaralı sicilinde *şuhûdü'l-hâl* yerine *şuhûdü'l-mazmûn* kullanılmıştır. (ŞS. Üsküdar Mahkemesi 1. 3a, 23a, 27a-b, 28a, 29b). Memlûk dönemi (1250-1517) sicil kayıtlarının bir kısmında, *şuhûdü'l-udûl*den bazılarının "*şehide bi-mazmûnibi*" ifâdesini kullandıktan sonra isimlerini yazmaları böyle bir tabiri akla getirmiş olabilir. Ancak bu heyetin yaptığı işi ifâde etmek için tercih edilen *şuhûdü'l-hâl* tabiri, *şuhûdü'l-mazmûna* göre daha kapsamlı bir ifadedir.

erken dönem Osmanlı belgelerinde genellikle, *şuhûdü'l-hâl*in fonksiyonunu icrâ eden şâhitlerin adları, Memlûk belgelerindeki benzer ifadelerden sonra yazılmıştır. Ancak *şuhûdü'l-hâl*de karar kılmadan önceki arayış döneminde (Beylikler döneminde), *şuhûdü'l-mazmûn*un kullanımına da şâhit olmaktayız.¹⁸⁰ Memlûkler dönemi (1250-1517) sicil kayıtlarının bir kısmında, *şuhûdü'l-'udûl*den bazılarının “*şuhide bi-mazmunihî*” ifâdesini kullandıktan sonra isimlerini yazmaları böyle bir tabiri akla getirmiş olabilir. Osmanlılar döneminde düzenlenmiş olan en eski tarihli (Rebiü'l-evvel 724/Mart 1324) vakfiyede de *şuhûdü'l-hâl*de yer alan bazı kimselerin isimlerinden önce “*şehide bi-mazmûnihî*” ifâdesi yazılmıştır.¹⁸¹ Çelebi Mehmed'in Zilhicce 820/Aralık 1417 tarihli mülknâmesindeki şâhitlerden birinin isminden önce “*şehide bi-mazmûnihî*” ibaresi konulmuştur.¹⁸²

Bazı vakfiyelerde, vakıf kurucularının bir kısmı, vakfiyenin muhtevasına şâhitlik edenleri *şuhûdü'l-mazmûn*, vakıf işleminin gerçekleştiğine şâhitlik edenleri de *şuhûdü'l-hâl* diye tanımladıklarını görüyoruz. Fağfur Paşa oğlu Ali Bey Paşa'nın 15 Safer 746/17 Haziran 1345 tarihli vakfiyesindeki 26 şâhit üç grupta verilmiştir. Bunlardan ilk sekizi vakfiyenin içinde yazılı olanlara tanıklık edenlerdir (*Şehide bi-mâ fihi*). Diğer sekiz şâhit vâkıfın ikrarına şâhitlik etmişlerdir (*men-yeşbedü huzurehu 'ala i'tirafi'l-vâkıf*). Son sekiz şâhit ise vakfiyenin hukuki yollara ve hukuki icaplara uyulduğunun tanığıdır (*mineş-şâhidin huzûra sübûti mazmûnihî*).¹⁸³

Osmanlılar döneminde *şuhûdü'l-hâl*in standartlaşmasından sonra da, nadir de olsa *şuhûdü'l-mazmûn*un kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Üsküdar Mahkemesi'nin 1 numaralı sicilinde *şuhûdü'l-hâl* yerine çok yerde *şuhûdü'l-mazmun* kullanılmıştır. Ferruh Kethüda'nın 973/1565 tarihli vakfiyesinin sonunda şâhitler, *şuhûdü'l-hâl* ve *şuhûdü'l-mazmûn* başlıkları altında ayrı ayrı verilmiştir.¹⁸⁴

*Şuhûdü'l-'udûl*ü basitleştirerek Osmanlı kaza sisteminde uyguladıktan sonra acaba Osmanlılar sonraki asırlarda, yeterli sayıda ulema yetiştiğinde, kaza sistemine klasik *şuhûdü'l-'udûl* kurumunu getirmeyi düşünmüş olabilirler mi? Sanırım Memlûklerin son dönemlerinde bu kurumun iyi işlememesinden dolayı artan şikâyetler, Osmanlıları böyle bir şeyi düşünmek şöyle dursun Kahire ve Şam gibi

180 Tak, “Diplomatik Bilimi”, s. 216.

181 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi: 724 Rebiülevvel-1324 Mart”, *Bellekten*, V/19 (1941), s. 281.

182 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temlikname ve Sasa Bey Ailesi”, *Bellekten*, III/11-12 (1939), s. 389-422.

183 Halil Sahillioğlu, “Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 10 (2006), s. 154-5.

184 ŞS. Kismet-i Askeriyye 2, 29b.

büyük şehirlerde uygulanmakta olan bu sistemi tedricen ortadan kaldırmak için bazı tedbirler almaya yöneltmiştir. Memlûk tarihçisi İbn İyâs, Kahire'nin Osmanlılar tarafından fethinden sonra dükkânlarda çalışan *şuhûdü'l-udûle* vergi konulduğundan, *şuhûdü'l-udûlün* mahkeme celselerine katılmalarının engellendiğinden ve bu meslek mensuplarının çalıştıkları dükkanların kapatıldığından şikâyet eder.¹⁸⁵ Özellikle *şuhûdun* nikâh kıymalarının sınırlandırılması ve konulan nikah harcı (*yasak*) bu meslek mensuplarını ekonomik bakımdan çok zor duruma düşürdüğünü de uzun uzadıya anlatır.¹⁸⁶ Münâvî de (ö. 1031/1622) *şuhûdü'l-udûl* çok ağır sözlerle eleştirir.¹⁸⁷ Şam'da da, şehrin fethinden sonra bir süre *şuhûdü'l-udûlün* çalıştığı merkezler kapatılmış¹⁸⁸ ve şehrin Osmanlılar tarafından tayin edilen ilk kadısı Zeyne'l-âbidin Muhammed el-Fenarî *şuhûdun* sadece kendi konağında faaliyetlerini sürdüreceklarını bildirmiştir.¹⁸⁹ Ancak şehrin Osmanlılarca tayin edilen valisi Canbirdi Gazâlî, Memlûk uygulamasına tekrar dönmüşse de, isyanından ve tenkilinden sonra bu merkezler yine kapatılmıştır.¹⁹⁰ Şerefeddin Musa b. Yusuf el-Ensari (ö. 1002/1594), Şam'daki bütün mahkemelere, 990/1590 yılında, şehrin kadı'l-kudatının sicilleri yazmaları için danışmendler tayin ettiğini ve bazı *şuhûdun* da görevlerine son verdiğini belirttikten sonra bu konudaki memnuniyetsizliğini "lâ havle ve-la kuvvete illa bi'llâh" diyerek dile getirir.¹⁹¹

Orta Çağ İslâm dünyasındaki mahkemelerde bulunan *şuhûdü'l-udûl*, yukarıda açıkça gösterdiğimiz gibi, kadı tarafından seçilerek tayin edilen ve mahkemeden belli bir ücret alan kurumsallaşmış bir topluluktur. Mahkemeye aleniyet kazandırma yanında hukuk tahsili gördükleri için mahkemede kadının arkasında yer almakta ve kadı ihtiyaç duyduğunda bunlardan yararlanmaktaydı. Hatta önemsiz davalarda kadılık bile yapmaktaydılar. Ayrıca inşâda maharetleri olduğu için mahkemede düzenlenen belgelerin yazımında, kontrolünde ve tasdikinde de görev almaktaydılar. Düzenlenen belgeleri de, sonuna isimlerini bizzat yazmak suretiyle

185 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 469.

186 İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zuhûr*, V, s. 417-9.

187 Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, II, s. 94.

188 İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, X, s. 208.

189 Michael Winter, "Ottoman Qadis in Damascus in 16th-18th Centuries", *Law, Custom, and Statute in the Muslim World: Studies in Honour of Aharon Layish*, yay. haz. Ron Shaham (Leiden: Brill, 2007), s. 89-90.

190 Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century* (Beirut: Librairie du Liban, 1982), s. 124.

191 Şerefeddin Musa b. Yusuf el-Ensârî, *Nüzhetü'l-Hâtır ve Behcetü'n-Nâzır*, yay. haz. Adnan Muhammed İbrahim, Adnan Derviş (Dımaşk: Vizaretü's-Sekâfe 1991), c. I, s. 159.

imzalamaktaydılar. *Şuhûdü'l-udûl*, mahkeme dışında da kendilerine tahsis edilmiş bürolarda (*hânût, dükkân, merâkiz*) bazı hukuki işlemleri gerçekleştirebilmekteydi.

Osmanlı'daki *şuhûdü'l-hâl* ise bilindiği gibi resmi bir statüsü, tayin edilmiş bir ücreti ve belirlenmiş bir yapısı olmayan, insicamsız bir topluluktur. İçlerinde ma'zûl kadılar, müderrisler olduğu gibi berber, usta, bakkal, tellak, hamamcı, atar gibi çeşitli meslek mensupları ve halk arasından meslekleri belirtilmeyen çok sayıda kimseler de bulunmaktaydı. “Kadıların, o bölgelerin ileri gelenlerinden seçilen bu kimselerin çeşitli alanlarda müşavirliğinden istifâde ettikleri” şeklinde bir tespit yapmak, yukarıda saydığımız meslek mensuplarının köle azadı, arazi ihtilafı, vakıf kaydı düzenlenmelerinde,¹⁹² hangi konulardaki uzmanlıkları sebebiyle yer aldıklarının izahını güçleştirir. Bu gruptakilerin çoğu muhtemelen okuma yazma bile bilmiyorlardı.

Osmanlılardan önce *şuhûdü'l-hâl* tabirinin kullanıldığı bazı vakfiyelere rastlanırsa da kanaatime göre, bu başlık vakfiyelerin elimizdeki kopyalarına sonradan konulmuştur. Mesela Anadolu Selçuklularına ait 665/1266 tarihli Torumtay vakfiyesiyle,¹⁹³ Beylikler dönemine âit 721/1321 tarihli Rahatoğlu vakfiyesinde şâhitler *şuhûdü'l-hâl* başlığı altında verilmiştir.¹⁹⁴ *Şuhûdü'l-hâl* uygulamasının Osmanlı mahkemelerinde başlangıcının tarihini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak günümüze ulaşan en eski tarihli sicillerde *şuhûdü'l-hâl*'in görülmesi, bize bu tabirin XV. asrın başlarında kullanıldığını göstermektedir. Malkara kadısı Ahmed b. Hasan Fakih tarafından 840/1436 tarihinde düzenlenen hüccette, belgenin sonunda zikredilen şâhitler *şuhûdü'l-hâl* başlığı altında verilmiştir.¹⁹⁵ Ancak bir süre “*şehide bi-mâ fihî*” başlığı altında şâhitlerin isimlerinin verildiğini görüyoruz. Fatih Sultan Mehmed'in 855/1451 tarihli mülknâmesiyle,¹⁹⁶ yine aynı padişahın 877/1472 tarihli bir hüccetinin¹⁹⁷ alt kısmında şâhitler, şekil bakımından *şuhûdü'l-hâl*e benzer bir düzende *şehide bi-mâ fihî* ifâdesinin altında sıralanmıştır.

192 ŞS. Galata Mahkemesi 7, 61; ŞS. Bab Mahkemesi 3, 61b; ŞS. İstanbul Mahkemesi 18, 17a; ŞS. Balat Mahkemesi 2, 73a.

193 İsmet Kayaoğlu, “Turumtay Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), s. 91-112.

194 İsmet Kayaoğlu, “Rahatoğlu ve Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XIII (1981), s. 24.

195 Tak, “Diplomatik Bilimi”, s. 110.

196 Halil İncalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, 5. bs. (Ankara: TTK, 2014), s. 226-227.

197 Halil İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 627.

Yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı *şuhûdü'l-hâl* başlığı altında yazılan kişilere “dolaylı olarak kadıyı kontrol eder”, “kadıların adli karar vermesinde varlıklarıyla dolaylı olarak etkili olurlar”, “Mahkeme için bir denetim görevi yapmakta ve yargılamanın tarafsız yapılması konusunda müspet bir rol oynamaktadırlar”, “davadaki maddî meselenin ele alınışını gözleyip, hükmün dava zaptına uygunluğunu kontrol ettiklerinden bir bakıma istinaf ihtiyacını ortadan kaldırmaktadırlar”, “yargının denetimini ve yargının bağımsızlığının gözetimini sağlarlar”, “kadı’ya dava ile yapılabilecek muhtemel baskı ve müdahalelerin önlenmesinde önemli rolleri vardır” ve “mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalarlar ve hakimleri hukuka uygun davranmaya sevkederler” gibi, az bir kısmı *şuhûdü'l-udûl*de bulunan fonksiyonları yüklemek doğru değildir. Sicil kayıtlarında bu görüşleri haklı çıkaracak açık bir ifâde bulmak şöyle dursun en ufak bir kariyeye tesadüf etmek dahi mümkün değildir.¹⁹⁸ *Şuhûdü'l-hâl*in kesin olarak tespit edilebilen tek görevi, mahkemenin herkese açık olarak cereyan ettiğine, hüccet gibi bir belge düzenlenmiş, bir vakfiye veya belge tasdik edilmişse, bu tasdikinde mahkemede gerçekleştirilmiş olduğuna şahitlik etmektir.¹⁹⁹ Çünkü Osmanlı mahkemelerinde, *şuhûdü'l-udûl*ün önemli fonksiyonlarından belge düzenleme ve tasdik işlemini mahkeme kâtipleri, dava şahitlerinin tadil ve tezkiye işlemini de kadılar yapmaya başlamıştır. İhtisas gerektiren davalarda bilgi ve tecrübeleriyle katkıda bulunan *şuhûdü'l-udûl*ün yerini de ehl-i vukuf ve ehl-i hibreler almıştır. Böylece *şuhûdü'l-udûl*ün görevlerinin büyük bölümünü mahkemeler üstlenmişler ve geriye sadece mahkemenin aleniyetini temin ve yargılama sürecine şahitlik etme fonksiyonu kalmıştır. Bu da, yeni oluşan *şuhûdü'l-hâl*in sorumlu olduğu ve icra ettiği tek görevi olmuştur. Zaten *şuhûdü'l-hâl*in yapısı da bunun dışında başka görevler üstlenmesine uygun değildi. Uzmanlaşmış bir kadronun, yani *şuhûdü'l-udûl*ün yerine getirdiği görevleri, *şuhûdü'l-hâl* gibi, toplumun farklı kesimlerinden

198 Kanaatime göre herhangi bir belgeye dayanmadan *şuhûdü'l-hâl*in bu tür fonksiyonlar icra ettiklerini ileri sürenlerin görüşleri Osmanlı mahkemesi böyle olsa iyi olurdu şeklinde bir temenni olarak kabul edilebilir.

199 Kadının/nâibinin veya görevlendirilen bir kimsenin vaka mahallinde yaptıkları akd-i meclisten sonra tuttıkları zabıtların mahkemede sicil defterine geçirilirken mahkeme kaydının altına yazılan *şuhûdü'l-hâl*in, zabıtların deftere geçirilmesi sırasında bu işleme şahitlik eden *şuhûdü'l-hâl* mi olduğu yoksa burada isimleri zikredilen kimselerin vaka mahallindeki akd-i mecliste bulunan ve olaya tanık olan şahıslar mı olduğu konusu pek sarih değildir. Bu şahıslardan bir kısmı mahkemeye geldiklerinde *şuhûdü'l-hâl*in içinde de yer almış olabilir mi? *Şuhûdü'l-hâl*in ehl-i vukuf, vaka yeri şahidi olarak görev yaptıklarını ileri süren araştırmacıların verdikleri örnekler bu konuya bir açıklık getirmemektedir.

farklı eğitim düzeyindeki kimselerden oluşan insicamsız bir kadronun yapması da beklenemezdi.

Osmanlı döneminde Kahire, Şam, Halep ve Kudüs mahkemelerinde *şuhûdü'l-hâl* yapısı, en azından fetihten sonraki ilk iki asırda, imparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi köklü bir değişikliğe uğramamış ve *şuhûdü'l-hâl*, *şuhûdü'l-udûl*de olduğu gibi, ülemâ ve kudattan ve bürokratlardan oluşmuş, genellikle de mahkeme kâtibi *şuhûdü'l-hâl* içinde yer almıştır.²⁰⁰ Bu bölgeye âit sicillerde sıklıkla tercümanlara da rastlanmaktadır.²⁰¹ Bu mahkemelerde şahitlik belli sınıflara mensup kimselere münhasır olunca, sicil kayıtlarında, bir önceki hüccette geçen şahitlere işaret etmek için “*el-mezbûrûn*” (isimleri geçenler) sözcüğü kullanılmıştır. Meselâ Kudüs Mahkemesinin 1017/1608 tarihli sicilindeki bir kayıтта, *şuhûdü'l-hâl* altında isimler yazıldıktan sonra devam eden yirmi iki hüccette *şuhûdü'l-hâl* başlığı altında sadece “*el-mezbûrûn*” yazılıdır.²⁰² Arap coğrafyasında *es-sâbikûn*, *el-mezkûrûn*, *el-mezbûrûn* gibi sözcükler yanında “*şuhûduhu a'lâhu*” (şahitleri yukarıdakiler) ifâdesine de rastlanmaktadır.

Şuhûdü'l-hâl olarak zikredilen kimselerin kimlikleri, dönemlere ve bölgelere göre farklılık göstermektedir. İstanbul dışındaki şehirlerde, şehir kethüdasının, şehir ileri gelenlerinin, mülkî erkânın ve mahkeme görevlilerinin isimlerine rastlanmaktadır.²⁰³ Erken dönem Bursa Şer'i Sicillerindeki birçok kayıтта, *şuhûdü'l-hâl* arasında sicil kaydını yazan kâtibin adı da yer almaktadır.²⁰⁴ XIX. asra gelindiğinde özellikle İstanbul dışındaki kayıtlarda *şuhûdü'l-hâl* olarak zikredilen şahıslar arasında, mahkeme personelinin oldukça fazlalaşmış olduğu görülmektedir. Toru Miura'nın tespit ettiğine göre Şam'daki Salihyye Mahkemesi kayıtlarında *şuhûdü'l-hâl* başlığı altında isimleri verilenlerin hemen hepsi kâtip, mukayyid, muhızır ve bevâb gibi mahkeme personelidir.²⁰⁵

200 James E. Baldwin, Kahire'de XVII. ve XVIII. asırlarda da *şuhûdun* mahkeme katipleri gibi kadı tarafından tayin edildiği tespitini yapmaktadır. Bkz. *Islamic Law*, s. 37.

201 Mesela bkz. ŞS Halep Mahkemesi 1, muhtelif sayfalar.

202 ŞS Kudüs 88, 93-95.

203 Taş, “Osmanlı Kadı”, s. 32-34. Canbakal, *Ayntab*, s. 156, 163-169.

204 Mesela bkz. ŞS. Bursa Mahkemesi 5 ve 11 no'lu defterler.

205 Toru Miura, “Personel Networks Surrounding The Salihyya Court in 19th-Century Damascus”, *Etudes sur les Villes du Proche-Orient XVIe-XIXe siècle: hommage a Andre Raymond*, publication coord. Brigitte Marino (Damas: Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, 2001), s. 133-34, 148.

*Şuhûdü'l-hâl*in sayısı davadan davaya değişmektedir. Bazı *şuhûdü'l-hâller*de bir ilâ üç şahit zikredildiği gibi, bazı belgelerde bu sayı, daha doğrusu ismi zikredilen şahitlerin sayısı, kırklara kadar çıkmaktadır. Zira birçok belgede şahit isimlerinden sonra ve *gayrühum mine'l-hâzirin*, yani hazır bulunan başkaları denilerek bu sayının çok daha fazla olduğu belirtilmiştir.

Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-'udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş

Öz ■ Osmanlı mahkemelerinin işleyişinde şahitlik müessesesinin çok önemli bir rolü vardır. Kadılar hükümlerini neredeyse tamamen şahit ifadelerini esas alarak vermektedirler. Bu yüzden adaletin tesisi için şahitlerin seçimine büyük önem verilmiş ve yalancı şahitliğin önlenmesi için de bazı yöntemler geliştirilmiştir. Bu kadar önemli bir konu olmasına rağmen Osmanlı mahkemelerindeki şahitlik müessesesi ve şahitler hakkındaki literatür oldukça zayıftır. Derli toplu bir çalışmanın bulunmaması bir tarafa, ansiklopedi maddelerinden tezlere, mahkeme/kadı sicili yayınlarından hukuk tarihi araştırmalarına kadar konu ile ilgili çalışmaların neredeyse tamamı mevcut bilgileri tekrar etmektedir. Diğer taraftan bu sistemin hukuk dışı uygulamaların odağı olduğu tezini işleyen yayınlar da vardır.

Bu makalede, önce Osmanlıdaki *şuhûdü'l-hâl* kurumunun tarihi kökenlerinin tespiti amacıyla Orta Çağ İslâm dünyasında, mahkemelerin işleyişinde önemli bir yeri olan *'udûll/şuhûdl/şuhûdü'l-'udûl* ile ilgili bilgiler aktarılacaktır. Daha sonra da Osmanlı mahkemelerindeki, dava konusuyla ilgili şahitlerin seçimi ve bu kimselerin âdil olduklarını tespit için yapılan "ta'dil ve tezkiye" işlemi ile bu işlemin nasıl gerçekleştirildiği üzerinde durulacak, kadı sicillerinden bazı örnekler²⁰⁶ verilecektir. Son bölümde, hüccetlerde ve bunların kopyalarının kaydedildiği sicil kayıtlarında yer alan ve "*şuhûdü'l-hâl*" olarak adlandırılan farklı bir şahit türünün niteliği ve mahkemedeki fonksiyonu hakkında araştırmacıların ileri sürdükleri farklı görüşler tartışılacak ve *şuhûdü'l-'udûlden şuhûdü'l-hâle* geçiş sürecinin nasıl gerçekleştiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: şahit, tadil ve tezkiye, şahid-i zür (yalancı şahit), mahkeme, şer'iyye sicilleri, şuhûdü'l-hâl, şuhûdü'l-'udûl, udûl.

206 Bazı örneklerin tespitinde şu yayından yararlanılmıştır: *İstanbul Kadı Sicilleri*, 1-40, Proje Yöneticisi: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010-2012).

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri-1

Şer'iyye Sicilleri

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi – İSAM Kütüphanesi Arşivi – Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Balat: 2

Bursa: 5, 11

Diyarbakır: 310

Eyüb: 49

Galata: 7, 90, 250

Halep: 1

İstanbul Bâb: 3, 46, 54

İstanbul Kısım-i Askeriye: 2, 1389

İstanbul: 3, 12, 18, 84,

Kudüs: 88

Üsküdar: 1

Yayınlanmış Şer'iyye Sicilleri

Adıgüzel, Ayşe Seyide, Zeynep Trabzonlu (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb (Havâs-ı Refia) Mahkemesi 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.

Akman, Mehmet, Murat Uluskan, Talip Mert v.dğr. (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1563)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.

Akman, Mehmet, Fethi Gedikli (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H. 985-986 / M. 1577-1578)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.

Atay, Sabri v.dğr. (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.

Aydın, Bilgin, Ekrem Tak (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 / M. 1513-1521)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Erol, Rasim v.dğr. (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2010.

- Günalan, Rifat (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666-1667)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.
- Kahrıman, Salih v.dğr. (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087 / M. 1675-1676)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2010.
- Karaca, Yılmaz v.dğr. (yay. haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2010.
- Kılıç, Hüseyin v.dğr. (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H. 1102 / M. 1691)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2011.
- Recep, Fuat, Salih Kahrıman (yay. haz.): *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yayınları 2012.

Arşiv Belgeleri-2

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL) 59/58, 139/32
- BOA, Cevdet Zabtiye (C. ZB.) 5/239, 14/698
- BOA, Cevdet Adliye (C.ADL.) 16/1008, 32/1928
- BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH.) 311/10505
- BOA, İrâde – Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 35/639
- BOA, Ali Emiri Ahmed III (AE. SAMD. III), no. 223/21489

Arşiv Belgeleri-3

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

E.10295

Klasik Kaynaklar

- Ebû İshak eş-Şirâzî: *el-Mühezzeb*, I-III, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye t.y.
- Ebu Şâme: *'Uyünü'r-Ravzateyn*, I, İbrahim ez-Zeybek (yay. haz.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1997.
- Hatib el-Bağdadî: *Târihu Bağdad*, I-XIII., Beşâr Avvâd (yay. haz.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1997.

- İbn Battûta: *Rihletü İbn Battûta*, I, Abdülhadi Tazi (yay. haz.), Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye 1417/1997.
- İbn Ferhûn: *Tabsıratü'l-Hükkâm*, I, y.y.: 1986.
- İbn Hacer: *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, Haydarabad: Dâiretü Ma'ârifî'l-Osmaniyye 1972.
- İbn Hacer: *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, I, Hasan Habeşi (yay. haz.), Kahire: İhyâü't-Türasi'l-İslâmî 1969.
- İbn Hacer: *Ref'ül-İsr 'an Kudâtı Mısır*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı 1998.
- İbn Haldun: *Mukaddimetü İbn Haldun*, Halil Şehâde (yay. haz.), Beyrut: Dârü'l-Fikr 1981.
- İbn Hallikân: *Vefeyâtü'l-A'yân*, I-II, yay. haz. İhsan Abbas, Beyrut: 1994.
- İbn İyas: *Bedâiü'z-Zuhûr fi Vekâid'd-Duhûr*, I-V, Muhammed Mustafa (yay. haz.), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab 1984.
- İbn Miskeveyh: *Tecâribü'l-Ümem*, I-III, Tahran: Süruş 2000.
- İbn Tağriberdi: *en-Nücümü'z-Zâhire*, I-XV, Kahire: Dârü'l-Kütübi Mısırî t.y.
- İbn Şakir el-Kütübi: *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, İhsan Abbas (yay. haz.), Beyrut: Daru's-sâdir 1973.
- İbn Tolûn: *Müfâkehetü'l-Hillân*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1998.
- İbnü'l-'Adîm: *Zübdetü'l-Haleb*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1996.
- İbnü'l-Esir: *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-VII, Ömer Abdüsselam Tedmüri (yay. haz.), Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabi 1997.
- İbnü'l-İmad: *Şezerâtü'z-Zeheb*, I-IX, Beyrut: Dâru İbn Kesir 1986.
- Kalkaşendi: *Subhu'l-Aşâ*, I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye t.y.
- el-Makdisî, Muvaffakuddin: *el-Kâfi*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1994.
- Makrîzî: *Dürerü 'Ukûdi'l-Ferîde*, Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe 1995.
- Makrîzî: *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar*, I-III, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1418.
- Makrîzî: *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I, Abdülkadir Ata (yay. haz.), Beyrut: 1997.
- Makrîzî: *İtti'âzu'l-Hunefâ*, I, İskenderiye: Câmîatü'l-İskenderiyye t.y.
- Makrîzî: *Resâilü'l-Makrîzî*, Ramazan el-Bedri, Ahmed Mustafa Kâsım (yay. haz.), Kahire: Dârü'l-Hadis 1998.
- el-Mavsilî, Abdullah b. Mahmud: *el-İbtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye t.y.
- el-Mizzî, Cemalüddin: *Tehzibü'l-Kemal*, I, Beyrut: 1980.
- Münâvî, Zeynüddin: *Feyzü'l-Kadir Şerhi'l-Câmîi's-Sağîr*, I-II, Kahire: Matbaatu Mustafa Muhammed 1356/1938.
- en-Nu'aymî: *ed-Dâris fi Tarihi'l-Medâris*, I-II, İbrahim Şemsüddin (yay. haz.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1990.
- Nüveyri: *Nihâyetü'l-Ereb*, I-IX, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Kavmiyye 1423.

- Sadrüşşehid: *Şerhü Edebi'l-Kadı li'l-İmam Ebî Bekir Ahmed bin Ömer el-Hassâf*, Ebu'l-Vefa el-Efğânî, Ebu Bekir Muhammed el-Hâşimî (yay. haz.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1994.
- es-Safedi: *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I, Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafâ (yay. haz.), Beyrut: Dârü İhyâüt-Turas 2000).
- Sehâvî: *Ayânu'l-Asr*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Fikr 1998.
- Sehâvî: *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, I-VIII, Beyrut: Mektebetü'l-Hayat t.y.
- es-Sübki: Tâcüddin, *Tabakatü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*, I-III, y.y., 1413.
- et-Taberi: *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-VI, Beyrut: 1967.
- Yakut el-Hamevî: *Mu'cemül-Üdebâ*, I, İhsan Abbas (yay. haz.), Beyrut 1993.
- Zehebî: *Tarihu'l-İslâm*, c. 12, 30, 35, 37, 38, 51, Ömer Abdüsselam Tedmürî (yay. haz.), Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi 1993.
- Zemahşerî: *Esâsü'l-Belağa*, I, Muhammed Bâsil (yay. haz.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1998.

Tezler ve Yayınlar

- Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İctimâî Tarihi*, I-II, Ankara: DTCF Yayınları 1959-1971.
- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılâhları Kâmûsu*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı 2018.
- Akman, Mehmet: "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hakim Olan İlkeler", Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999, VI, s. 470-7.
- Apaydın, Yunus: "Şâhit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII (Ankara 2010), s. 278-83.
- Aselî, Kamil Cemil: *Vesâ'ikü Makdisiyyeti Târihiyye*, I, Amman: Camiatü'l-Ürdüniyye, 1983; II, y.y: Müessesetü Abdülhamid Şuman 1985.
- Aslan, Nâsi: *İslâm Yargılama Hukukunda Şühüdül-Hâl: Jüri*, İstanbul: Beyan Yayınları 1999.
- Atçıl, Abdurrahman: "Memlûkler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adli Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 38 (İstanbul: 2017), s. 89-121.
- Aydın, Bilgin, Rıfat Günalan: *XV-XVI. Yüzyullarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2008.
- Aydın, M. Âkif: *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları 2013.
- Bakhit, Muhammad Adnan: *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut: Librairie du Liban 1982.
- Baldwin, James E.: *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2018.

- Baçoğlu, Tuncay: “Tezkiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI (Ankara 2012), s. 77-9.
- Bayındır, Abdülaziz: *İslâm Muhâkeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı 1986.
- van Berkel, Maaik: “Archives and Chanceries: pre-1500, in Arabic,” *EP* (Leiden 2013), s. 24-32.
- van Berkel, Maaik: “Reconstructing Archival Practices in Abbasid Baghdad”, *Journal of Abbasid Studies*, I (Leiden 2014), s. 7-22.
- Bravmann, Meïr M.: “The State Archives in the Early Islamic Era”, *Arabica*, 15 (Leiden 1968), s. 87-9.
- Cahen, Claude: “A Propos des Shuhûd”, *Studia Islamica*, 31 (Paris 1952), s. 71-9.
- Canbakal, Hülya: *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İstanbul: İletişim 2009.
- Cin, Halil, Gül Akyılmaz: *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları 2003.
- Coşgel, Metin, Boğaç A. Ergene: *The Economics of Ottoman Justice: Settlement and Trial in the Sharia Courts*, Cambridge: Cambridge University Press 2016.
- Çakır, İbrahim Etem: *16. Yüzyılda Ayntab Şehri*, İstanbul: Yeditepe 2015.
- Çatalkaya, Arzu: *Osmanlı’da Yalancı Şahitlik ve 1872 (1289) Tarihli Tezkiye Mazbata Defteri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bilecik: Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Ekinci, Ekrem Buğra: “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, *Belleten*, LXV/244 (Ankara 2001), s. 959-1005.
- Emin, Muhammed Muhammed: “eş-Şâhidü’l-Adl fi Kazai’l-İslâmî”, *Annales Islamologiques*, XVIII (Kahire 1982), s. 6-20.
- Emin, Muhammed Muhammed: *Fibristü Vesâ’iki’l-Kâhire hatta Nihâyeti ‘Asri Selâtini’l-Memâlik*, Kahire: Institut Français d’Archeologie Orientale 1981.
- el-Ensârî, Şerefeddin Musa b. Yusuf: *Nüzhetü’l-Hâtır ve Behcetü’n-Nâzır*, c. I, Adnan Muhammed İbrahim, Adnan Derviş (yay. haz.), Dımaşk: Vizaretü’s-Sekâfe 1991.
- Erbay, Celal: *İslâm Ceza Muhâkemesi Hukukunda İspat Vasıtaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 1999.
- Ergene, Boğaç A.: *Local Court, Provincial Society and Justice in The Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, Leiden: Brill 2003.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin: “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999, VI, s. 453-69.
- Frantz-Murphy: Gladys: “A Comparison of the Arabic and Earlier Egyptian Contract Formularies”, *Journal of Near Eastern Studies (JNES)*, 40/3 (Chicago 1981), s. 203-25;

- 44/2 (Chicago 1985), s. 99-114; 47/2 (Chicago 1988), s. 105-12; 47/4 (Chicago 1988), s. 269-80, 48/2 (Chicago 1989), s. 97-107.
- Gel, Mehmet: "Kanunî Devrinde "Müftî" ile Rumeli Kazaskeri Arasında bir "Hüccet-i Şer'iyye" İhtilafı Yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması", *Osmanlı Araştırmaları*, XLII (İstanbul 2013), s. 53-91.
- Grohmann, Adolf: *Arabic Papyri from Hirbet el-Mird*, Louvain: Bibliothèque du Muséon 1963.
- Grohmann, Adolf: *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I-VI, Cairo: Egyptian Library Press 1934-1962.
- Grohmann, Adolf: *From the World of Arabic Papyri*, Cairo: Al-Maaref Press 1952.
- Gronke, Monika: *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag 1982.
- Guest, Rhuvon (yay. haz.): *The Governors and Judges of Egypt or Kitâb el-Umarâ (el Wulah) wa Kitâb el-Qudâh of el-Kindî together with an Appendix Derived Mostly from Raf' el Isr by Ibn Hajar*, Leyden: Brill 1912.
- Halaçoğlu, Yusuf: *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK 1995.
- Hallaq, Wael b.: "Model Shurut Works and the Dialectic of Doctrine and Practice", *Islamic Law and Society*, II/2 (Leiden 1995), s. 109-34.
- Hallaq, Wael b.: "The qādî's dîwân (sijill) before the Ottomans", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, 61/3 (London 1998), s. 415-36.
- Heyd, Uriel: *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, London: Oxford University Press 1973.
- Hirschler, Konrad: "From Archive to Archival Practices: Rethinking the Preservation of Mamluk Administrative Documents", *Journal of American Oriental Society*, 106/1 (Connecticut 2016), s. 1-28.
- İnalçık, Halil: "Mahkama: The Ottoman Empire", *EP*, VI (Leiden 1991), s. 3-5.
- İnalçık, Halil: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, 5. bs., Ankara: TTK 2014.
- İnalçık, Halil: *The Survey of Istanbul 1455*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2010.
- Jennings, Ronald C.: "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 48 (Paris 1978), s. 133-72.
- Kayaoğlu, İsmet: "Turumtay Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XII (Ankara 1978), s. 91-112.
- Kayaoğlu, İsmet: "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XIII (Ankara 1981), s. 1-29.
- Khan, Geoffrey: *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Ganizah Collections*, Cambridge: Cambridge University Press 1993.

- Khan, Geoffrey: *Bills, Letters and Deeds*, Julian Raby (yay. haz.), London: The Nour Foundation 1993.
- Khoury, Raif Georges: *Chrestomathie De Papyrologie Arabe*, Leiden: Brill 1993.
- Knost, Stefan: "The Waqf in Court: Lawsuits Over Religious Endowments in Ottoman Aleppo", *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments*, Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters, David Powers (yay. haz.), Leiden: Brill 2006, s. 427-50.
- Konyalı, İbrahim Hakki: *Nasreddin Hoca'nın Şebri Akşehir*, İstanbul: Numune Matbaası 1945.
- Kuran, Timur, Scott Lustig: "Structural Inefficiencies in Islamic Courts: Ottoman Justice and Its Implications for Modern Economic Life", *Working Papers*, Durham: Duke University December 2010, no. 52.
- Lapidus, Ira M.: *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press 1984.
- Little, Donald P.: *A Catalogue of the Islamic Documents From al-Ḥaram aš-Şarîf in Jerusalem*, Beirut: Franz Steiner Verlag 1984.
- Marcus, Abraham: *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press 1989.
- Martin, Sergio Carro, Amalia Zomeño: "Identifying 'udûl in Fifteenth-Century Granada", *Legal Documents as Sources for the History of Muslim Societies: Studies in Honour of Rudolph Peters*, Maaïke van Berkel, Leon Buskens, Petra M. Sijpesteijn (yay. haz.), Leiden: Brill 2017, s. 109-28.
- Meshal, Reem A.: *Sharia and the Making of the Modern Egyptian: Islamic Law and Custom in the Courts of Ottoman Cairo*, Cairo: The American University in Cairo Press 2014.
- Miura, Toru: "Personel Networks Surrounding The Salihiyya Court in 19th-Century Damascus", Brigitte Marino (publication coord.), *Etudes sur les Villes du Proche-Orient XVIe-XIXe siecle: hommage a Andre Raymond*, Damas: Institut Français d'Etudes Arabes de Damas 2001, s. 113-50.
- Müller, Christian: "The Haram al-Şarîf Collection of Arabic Legal Documents in Jerusalem: A Mamlûk Court Archive ?", *Al-Qantara*, XXXII/2 (Madrid 2011), s. 435-59.
- Müller, Christian: "The Power of the Pen: Cadis and their Archives", *Manuscripts and Archives: Comparative Views on Record-Keeping*, Alessandro Bausi, Christian Brockmann, Michael Friedrich, Sabine Kienitz (yay. haz.), Berlin: De Gruyter 2018, s. 361-85.
- Müller, Christian: *Der Kadi und seine Zeugen: Studie der mamlukischen Haram-Dokumente aus Jerusalem*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2013.
- el-Nahal, Galal H.: *Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Chicago: Bibliotheca Islamica 1979.

- Northrup, Linda S., Amal A. Abul-Hajj: "A Collection of Medieval Arabic Documents in the Islamic Museum at the Haram al-Şarîf", *Arabica*, 25 (Leiden 1978), s. 282-91.
- Okawara, Tomoki: "Reconsidering Ottoman Qadi Court Records: What Are They? Who Produced, Issued and Recorded Them?", *Lire et écrire l'histoire ottomane*, Vanessa Gueno, Stefan Knost (ed.) Beirut: Orient Institut Beirut 2015, s. 15-37.
- Oral, M. Zeki: "Selçuklu Devri Vesikalari: Sultan Hatun Senedi", *Belleten*, XIX/75 (Ankara 1955), s. 385-94.
- Ortaylı, İlber: *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Kitap 2017.
- Özdemir, Rifat: *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1986.
- Paul, Jürgen: "Archival Practices in the Muslim World Prior to 1500", *Manuscripts and Archives: Comparative Views on Record-Keeping*, Alessandro Bausi, Christian Brockmann, Michael Friedrich, Sabine Kienitz (yay. haz.), Berlin: De Gruyter 2018, s. 339-60.
- Peters, R.: "Şahid", *EF*, IX (Leiden 1997), s. 207-8.
- Râşid Mehmed Efendi: *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, I-II, Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmed Zeki Özgöer (yay. haz.), İstanbul: Klasik 2013.
- Sahillioğlu, Halil: "Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, X (Ankara 2006), s. 136-61.
- Sahillioğlu, Halil: "İkinci Keykavus'un Bir Mülknâmesi", *Vakıflar Dergisi*, VIII (Ankara 1969), s. 57-69.
- Schacht, Joseph: *An Introduction to Islamic Law*, London: Oxford University Press 1982.
- Sijpesteijn, P. M., J. F. Oates, A. Kaplony: "Checklist of Arabic Papyri", *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 42 (Michigan 2005), s. 127-66.
- Tak, Ekrem: *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.
- Taş, Hülya: "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir", *Bilig*, 44 (Ankara 2008), s. 25-44.
- Taşkın, Nuri: *Osmanlı Diplomatasında Mülknâmeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012.
- Tillier, Mathieu: *L'Invention du Cadi: la Justice des Musulmans, des Juifs et des Chrétiens aux premiers siècles de l'Islam*, Paris: Publications de la Sorbonne 2017.
- Turan, Osman: "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, XVI/62 (Ankara 1952), s. 251-60.

- Tüfekçi, İbrahim: *Şer'iyye Sicilleri Işığında İslâm Yargılama Hukukunda Bilirkişilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Tyan, Émile: *Le Notariat et le Régime de la Preuve par Écrit Dans la Pratique du Droit Musulman*, Beyrouth: Université de Lyon 1945.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi: 724 Rebiülevvel-1324 Mart", *Belleten*, V/19 (Ankara 1941), s. 277-88.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: "Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed Tarafından Verilmiş Bir Temlikname ve Sasa Bey Ailesi", *Belleten*, III/11-12 (Ankara 1939), s. 389-422.
- de Villalón, Cristóbal: *Türkiye Seyahati (Viaje de Turquia). Kanuni Devrinde İstanbul: 1557 Yılında Bir El Yazması*, çev. Yeliz Demirören, İstanbul: Erko Yayıncılık, t.y.
- Wilkins, Charles: "Witnesses and Testimony in the Courts of Seventeenth-Century Ottoman Aleppo", *Lire et écrire l'histoire ottomane*, Vanessa Gueno, Stefan Knost (ed.), Beirut: Orient Institut Beirut 2015, s. 107-29.
- Winter, Michael: "Ottoman Qadis in Damascus in 16th-18th Centuries", *Law, Custom, and Statute in the Muslim World: Studies in Honour of Aharon Layish*, Ron Shaham (yay. haz.), Leiden: Brill 2007, s. 87-109.
- Yıldız, Kemal: *İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şâhitlik* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- ez-Za'bi, Muhammed es-Su'üd: *el-Kadâu ve'l-Kudât fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, münzü Kıyâmihâ hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Ümevî*, Dımaşk: Dâru İhsan 1992.
- Zarinebaf, Fariba: *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800*, Berkeley: University of California 2010.
- Ze'evi, Dror: "The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal", *Islamic Law and Society*, V/1 (Leiden 1998), s. 35-56.
- Ziadeh, Farhat J.: "Integrity (*Adâlah*) in Classical Islamic Law", Nicholas Heer (ed.), *Islamic Law and Jurisprudence*, Seattle: University of Washington Press 1990, s. 73-93.
- Zomeño, Amalia: "Notaries and their Formulas: The Legacies from the University Library of Granada", *From al-Andalus to Khurasan: Documents from the Medieval Muslim World*, Petra M. Sijpesteijn v.dğr. (eds.), Leiden: Brill 2007, s. 59-77.